

ידיעות על יהודי תימן בחיבורים ערביים מתימן (א)

יוסף טובי

מבוא

חקר תולדותיה של יהדות תימן ניזון רבות מכרוניקות שכתבו חכמי יהודי תימן עצמם, כגון 'קורות ישראל בתימן' לר' חיים חבשוש (נפטר תרנ"ט) ו'סערת תימן' לר' עמרם קרח (נפטר תשי"ג).¹ אך מלבד החיבורים המקיפים מסוג שני אלו, כתבו חכמי היהודים בתימן גם כרוניקות קצרות רבות, מהן בצורת שירים, ובהן חומר היסטורי למכביר, שחוקרי תימן בני ימינו שיקעוהו בעבודותיהם.²

ואולם ההיסטוריונים מחכמי היהודים בתימן פנו הם בעצמם אל הכרוניקות הערביות בתימן על מנת לדלות מהן חומר לעניינם ולצורכם. כך, למשל, את תיאור הפרשה המשיחית בתימן בשנת תכ"ז (1667) פתח ר' עמרם קרח: 'בספרי דברי ימי מלכי תימן נאמרו דברי אשמה על היהודים אשר בעבודה הענישום בגזרות אלו ושם כתוב כי בשנת 1077 למנין אלהיה' וכו'.³ זאת ועוד: ר' עמרם קרח אף מביא קטע שלם מחיבור ערבי מתימן בשם 'רשימת מסאג'ד צנעא' על פי 'טבק אלחלוי', בנוגע לבית הכנסת של קהילת יהודי צנעא ('מדרש החכמים' או 'כניסת אלעלמא') שהפך להיות מסגד בעקבות מאורעות השבתאות וגלות מועד ונקרא עד היום בשם 'מסג'ד אלג'לא' (=מסגד הגולים).⁴ כן עולה בבירור מחיבורו, כי מחמת מיעוט הידיעות

הפניות ביבליוגרפיות ראה בסוף המבוא.

מאמר זה מהווה חלק מעבודת מחקר בנושא המעמד המשפטי של יהודי תימן הנתמך על ידי מרכז דינור באוניברסיטה העברית, ירושלים. בהכנת המאמר נטלו חלק תלמידותיי בלימודי התואר השני בחוג לספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה: טרוב בולוס, ג'נאן פלאח וגידא רינאור.

1 ראה: קאפח, חבשוש; קרח, סערת תימן.

2 לעניין זה ראה: טובי, תולדות, ובעיקר המבוא, עמ' ה-כא (=טובי, עיונים, עמ' 7-30).

3 ראה: קרח, סערת תימן, עמ' ח.

4 ראה: שם, עמ' י-יא. והשווה: טובי, עיונים, עמ' 149-150. לצילום של פנים בית הכנסת המסגד ראה: שם, תמונה מס' 10, בקונטרס התמונות בין העמודים 180-181. לאחרונה נערכו שיפוצים במסגד זה ובאחד החדרים שהיו סגורים בקיר נתגלה אוסף גדול של ספרים יהודיים, ברוס ובכתב יד. ככל הנראה זהו ארצ הספרים שיהודי צנעא גזוהו בעת צאתם לגלות מועד, מחמת שלא יכלו לשאתם אתו, כפי שמספר ר' יחיא צאלח ב'מגילת תימן' שלו. ראה: טובי, עיונים,

בחיבורי היהודים, פנה אל המקורות הערביים, אך לא תמיד היה לו הדבר לעזר, כפי שעולה מדבריו ביחס לגלות מועז (1679): 'בספרי דברי הימים הערביים נעלם זכר גלות זו, אולי לא מצאו טעם להתלות בו ולא סבה ממשית'.⁵

מובן, שרק אותם חכמים יהודים שהכירו את הכתב הערבי יכלו להיעזר בספרות המוסלמית לשם כך; ובדורות האחרונים היו אלה בעיקר חברי חוגו של הרב יחיא קאפח ותלמידיהם.⁶ אמנם לא תמיד ראו המחברים היהודים חובה לעצמם לציין בדיוק את מקורותיהם הערביים. כך, למשל, ר' אברהם נדאף המתאר את מאורעות שנת תכ"ז בלשון זו: 'אמתות מעשה שהיה כמ"ש בדה"י [=כמו שכתוב בדברי הימים] של הערבים בצנעא', ולהלן הוא כותב: 'זהו המעשה שהיה כפי המסורת מאבותינו וכמ"ש בדה"י'.⁷ ויש שהשימוש במקורות אלו ניכר מכותלי דבריו של הכותב, כגון בדבריו של חיים חבשוש על יחסו של האמאם הזייד הראשון, יחיא אלהאדי אלי אלחק (מת 911), ליהודי תימן. מאחר ששמו של אמאם זה לא נותר במסורת יהודית כלשהי קודם לחבשוש וכן לא לאחריו, נעלה מכל ספק הוא, כי נטל את שכתב ממקורות ערביים. אמנם, לא תמיד נמצאו להם הדברים בשלמותם, כאותו כתב פשרה ('צלח') שנערך בין האמאם אלהאדי לבין בני החסות בנג'ראן בשנת 897, ועל פיו יכלו בני החסות לא רק להמשיך להחזיק בקרקעותיהם, אלא אף לרכוש קרקעות חדשות. במסמך זה יש אפוא כדי לשנות את תדמיתו של אלהאדי כפי שנצטיירה בעיני חבשוש.⁸ על שימוש של חבשוש במקורות ערביים מספר הרב קאפח, כי משלושת מקורותיו של חבשוש בספרו 'קורות היהודים בתימן', 'היו ספרי התאריכים הערביים המצויים בתימן למכביר, בפרט בספריית "אלג'אמע אלכביר", ששום יהודי לא יכול להגיע אליהן ורק חבשוש שידע למשוך בשיחה לבם של חכמיהם, השיג על ידם מה שהשיג'.⁹

והנה נתברר מעבודותיהם של שניים מגדולי המזרחנים בדורנו, ש"ד גויטיין ור"ב סרג'נט, כי הכרוניקות הערביות מתימן כוללות חומר חשוב ביותר על יהודי

עמ' 45-46; קרח, סערת תימן, עמ' ט. לפי הנמסר, עוסקים חוקרים גרמנים מאוניברסיטת צנעא ברישום הספרים ובזיהויים.

5 שם, עמ' ט, הערה 14.

6 הרב יחיא קאפח עודד את תלמידיו ללמוד לא רק ערבית יהודית ביניימית לשם הכרת והבנת הספרות הערבית-היהודית במקורה, אלא גם את הערבית המוסלמית ואת התורכית בכתיב הערבי. ראה: טובי, חינוך, עמ' 15.

7 ראה: נדאף, עמ' 331-332. הדברים הובאו בשנית: טובי, עיונים, עמ' 142-143.

8 לדברי חבשוש על אלהאדי ראה: קאפח, כתבים, עמ' 699; לכתב הפשרה ראה: טובי, אלהאדי.

9 ראה: קאפח, כתבים, עמ' 697. על ספריית אלג'אמע ראה למשל: עמרי, המאה הי"ח-הי"ט, עמ' 195. על ספריות חשובות במסגדים באזור חצרמוות ראה: סרג'נט, חמרים, עמ' 285 ואילך. כידוע, בארצות האסלאם שרר מיתוס לפיו לא היו היהודים רשאים לקרוא בקוראן וללמוד כתב ערבי, כפי שהדבר נזכר עוד במסמך המזויף הנקרא 'עהד [=ברית] עמר' והמיוחס לכיליף עמר הראשון (634-644) או לעמר השני (717-720). דבר זה היה מקובל אף בתימן בדורות האחרונים, אך לא נוכל להרחיב כאן את הדיון בעניין זה.

תימן, לעתים פרשיות מרכזיות שזכרן נמוג לחלוטין לא רק בתודעה ההיסטורית של יהודי תימן, אלא אף לא נמצא להם כל רמז בספרותם. כבר במאמר שפירסם בשנת 1949, העלה סרג'נט זכרה של תנועה משיחית יהודית בחצרמות בשנת 1499-1500, על פי כרוניקה ערבית של בא מכירמה. מסתבר, כי גם חבשוש התוודע לפרשה זו על פי מקור ערבי, שכן הוא מזכיר את המשיח היהודי מחצרמות שפעל בשנת רנ"ה (1495).¹⁰ פרשה זו חשובה ביותר, שכן אפשר שבה יש להסביר את עובדת היעלמותו המוחלטת כמעט של היישוב היהודי בחצרמות במאות השנים האחרונות. כמו כן פרסם סרג'נט בשנת 1963 תעודה חשובה ביותר בנוגע לגביית מס החסות בעדן (ג'זיה) משלהי המאה הטי"ו, ועל פיה ניתן להעריך כי גודל הקהילה היהודית בעדן באותם ימים היה ראוי לציון.¹¹ ויותר מכול הגדיל סרג'נט לעשות במאמר מקיף על יהודי תימן שבו הביא ידיעות רבות וחשובות מתימן.¹²

רוב החיבורים הללו היו גנוזים עד לפני שנים ספורות בכתבייד שהיו שמורים בעיקרם בספריות פרטיות בתימן גופא וכן בספריות ציבוריות באירופה ובקהיר. לא ייפלא אפוא כי כמה מן החוקרים החדשים בני תימן המוסלמית, שכבר יכלו לפעול באופן חופשי למדי בתימן הרפובליקנית לאחר מהפכת 1962 ומיגור השלטון הזייד־האמאמי, מצאו מסילות אל אותם כתבים ופרסמום במהדורות הגונות, אם בבתי ההוצאה המסורתיים של הספרות הערבית בקהיר ובכירות, ואם בבתי ההוצאה החדשים בצנעא בירת תימן. יש מאותם חוקרים, כגון עבדאללה מחמד אלחבשי, שהוא מחשובי חוקריה של תימן בני דורנו, וכגון עבד אלכרים תאזי, שפרסמו מאמרים מיוחדים על תולדות יהודי תימן על פי אותם מקורות, אף שלא ניקו ממגמתיות עוינת.¹³ זאת ועוד, באוניברסיטת סט' אנדרוס באנגליה נכתבה עבודת דוקטור על יהודי תימן במאות הי"ז-הי"ט על פי מקורות עבריים בהשוואה

10 ראה: גוטיין, המשיח מבייחאן; סרג'נט, חמרים, עמ' 294 ועל פיר: קאפת, כתבים, עמ' 700.

11 ראה: סרג'נט, הפורטוגזים, עמ' 180-181. נציין בזה, כי למרות דעותיו הפוליטיות הברורות של סרג'נט בסכסוך הישראלי-הערבי במזרח התיכון, גילה עניין רב ביהדות תימן. כבר בשנת 1953 פירסם מאמר על יהודי חצרמות, ולימים הביע הסכמתו לפרסמו בנוסח עברי. ראה: סרג'נט, חבאן. אף הוא קרבני באהדה רבה אל ה־Seminar for Arabian Studies מייסודו, המתקיים מדי שנה באחת מערי האקדמיה בבריטניה, וכן הפנה תשומת לבי לחיבור 'צפחאת מג'הולה' (שכבר היה ברשות) ולידיעות שבו על יהודי תימן.

12 ראה: שבטיאל, לוקוד, סרג'נט.

13 ראה: חבשי. מאמרו של חבשי עוסק במאורעות השבתאות בתימן בשנת 1667. על סמך תיאורם בס' טבק אלחלי וצחאף אלמן ואלסלי לעבד אללה אבן עלי אלזויר, כשהוא משתמש בארבעה כתבי יד של חיבור זה. על פי מאמרו של חבשי פרסמתי לראשונה את התיאור המפורט של המאורעות הללו ועמדתי על הקשר בינן לבין גלות מוזע. ראה: עיונים, עמ' 144-150. כינתיים יצא לאור ספרו של אלזויר. ראה: וזיר. תאזי פרסם מאמרו ב'דראסאת ימניה', שהוא כתב עת מדעי היוצא בצנעא ועוסק בתולדות תימן. תאזי מפרסם פתוח שנכתבה בעקבות מאורעות השבתאות בעניין זכות ישיבתם של היהודים בתימן. ראה: תאזי. לתרגום עברי של הפתוח ראה: טובי, הלכה, עמ' 104-114. בתימן, כמו בארצות מוסלמיות אחרות, יש חשיבות רבה לפתוח מעין זו לידיעת תולדות היהודים. ראה: שם, עמ' 102-103.

למקורות ערביים.¹⁴ מן החוקרים שחשפו בספריות אירופה מקורות ערביים מתימן ביחס ליהודי תימן יש לציין במיוחד את קונינגספלד וסדן, שפרסמו מונוגרפיה שלמה על מאורעות השבתאות בתימן המבוססת על עדותו של בן הזמן, אחמד אבן נאצר אלזידי.¹⁵

על כל פנים, בכך נפתחה הדרך גם למי שנמנע ממנו מסיבות מדיניות לעיין באוספי כתבייד ערביים, להתוודע אל ספרות ההיסטוריה וההלכה של תימן על מנת לדלות ממנה את המצוי בה כאשר ליהודי תימן. אמנם ראוי לציין, כי חלק מסרים מספרות זו ראה אור עוד קודם לכן, וכבר ר' עמרם קרח עיין בספרים הנדפסים של ואסעי ביחס לתיאור טמעת ככיל (תקע"ח/1818) ושל מחמד זבארה ביחס לגזירת המקמצים.¹⁶

ראשית הכרותי השיטתית עם ספרות תימן המוסלמית, הספרות ההלכתית והספרות ההיסטורית והביוגרפית החלה בשנת תשמ"א (1981/2), כששהיתי באוניברסיטת הרווארד בעיר קמברידג' שבמדינת מסצ'וסטס (ארה"ב) כאורח המרכז ללימודי היהדות בראשותו של פרופ' יצחק טברסקי. מדפיה הצפופים של ספריית האוניברסיטה העשירה העמידו בפני אוסף מרוכז של ספרות תימן המוסלמית שממנה יכולתי לדלות לתולדות יהודי תימן. בשנה שלאחריה שהיתי כחודש באוניברסיטת קמברידג' (אנגליה), ואף בה נתוודעתי לספרות זו, ובעיקר למחקר השוטף הנעשה בתימן על ידי חוקרים מודרניים שרכשו השכלתם המדעית באוניברסיטאות באירופה, כגון חוסיין אלעמרי, שהוא החוקר בן תימן החשוב ביותר העוסק בתולדות ארצו במאות השנים האחרונות, ובן למשפחה מפורסמת עוד מימי האמאם יחיא, שבניה מילאו תפקידים חשובים ביותר בממשל הזידי. על סמך הידיעות שדליתי מספרות זו כתבתי בשנים האחרונות כמה מאמרים העוסקים בתולדות יהודי תימן.¹⁷

בשנים האחרונות עוסק אני מטעם מרכז דינור באוניברסיטה העברית בירושלים בעבודת מחקר שעניינה המעמד המשפטי של יהודי תימן, בעיקר על סמך העולה מספרות ההלכה הזיידית. במסגרתה נבדקו גם מקורות הטמונים עדיין בכתבי יד בספרייה המלכותית בווינה ובספריית אמברוזיאנה במילנו, שבהן מצויים אוספים גדולים של חיבורים הלכתיים זידיים ואחרים שהובאו מתימן על ידי אדוארד גלאור, אטורה רוסי ואחרים. במאמר שנתפרסם לפני זמן לא רב אף ביקשתי להפנות את תשומת לבם של החוקרים לחשיבותם של חיבורי ההלכה הזידיים בתימן

14 ראה: עבדי אלעאל, הזכירה; רצהבי, כפר, עמ' 123; פנטון, עמ' 411.

15 ראה: קונינגספלד-סדן-סמראאי. למאמר עברי על כרוניקה זו ראה: סדן.

16 ראה: קרח, סערת תימן, עמ' כה-כו, בהערות. זבארה, ניל, עמ' 94, מזכיר כמה איגרות הלכתיות של חכמי תימן המוסלמים (שוכאני וכוכבאני) הדנות בעניין זה. איגרות אלו המצויות בכתבי יד בצנעא וצילומיהן בקהיר, נידונו לאחרונה על ידי פרופ' יוסף סדן. ראה: סדן, המקמצים. לכתבי היד בצנעא ולצילומיהם בקהיר ראה: נאמי; רשימת כתבי היד, עמ' 41.

17 ראה: טובי, אלהאדי; הנ"ל, ספרות הלכה; הנ"ל, גירוש.

כמקור לתולדות היהודים בארץ זו.¹⁸ וכבר עמדתי שם על כך, שמחבר מוסלמי בתימן, בדומה למחבר מוסלמי בארץ אחרת, לעולם לא יעסוק בעניין כלשהו הנוגע ליהודים (וכן לנוצרים), אלא אם כן יש בו נגיעה מוסלמית ברורה, כדוגמת פרשה הנוגעת ליחס ההלכה המוסלמית לבני החסות (ד'מיון) או נושא הקשור ליחסים שבינם לבין השלטון המוסלמי.¹⁹

במאמר זה מבקש אני אפוא להביא בפני חוקרי יהדות תימן והמתעניינים בתולדותיה לקט של ידיעות מן הספרות המוסלמית בתימן, בעיקר מן הספרות ההיסטורית והביוגרפית, שיש בהן כדי להעשיר את ידיעותינו על יהדות תימן. כל המובא בזה עדיין לא מצא ביטוי בספרות המחקר, לבד ממובאות ספורות שכבר הביאן חוקרים שקדמוני אלא שלעניות דעתי לא קיבלו את ביטוי הראוי. הידיעות מובאות על פי סדרן הכרונולוגי, כמובן בציון מקורן ובלוויית הערות מברורות ומקבילות. מן המותר לציין שאין במובא להלן סוף דבר, שכן ספרות תימן המוסלמית, כספרות תימן היהודית, עדיין טמונה בחלקה הגדול בכתב-יד. יש אם כן ברכה רבה בפעלם של החוקרים בני תימן ואחרים המקדישים רבות מחילם לפרסום מורשתם הרוחנית בדפוס ובכך מעמידים לרשותנו מקורות החשובים אף לנו.

18 ראה: טובי, הלכה.

19 דוגמה יפה לעניין היא ספרו של עבדאללה מלך גרנדה, הכותב רבות על שמואל הנגיד ובנו יוסף הנגיד. ראה: טובי; שירמן.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן קים אלג'ויה
בן־זאב
בן־זאב, כעב
- אבן קים אלג'ויה, אחכאם אהל אלד'מה, בירות 1983.
"בן־זאב, היהודים בערב, ירושלים 1957.
- I. Wolfensohn, *Ka'b al-Ahbār und seine Stellung in Ḥadīth und in der islamischen Legendenliteratur*, Frankfurt am Main 1933.
- א' בן־שמש (מתרגם), הקראן – ספר הספרים של האשלאם, תל אביב 1978.
"ברסלבסקי, לחקר ארצנו – עבר ושרידים, תל אביב תשי"ד.
ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג.
- גויטיין, המשיח
מבייחאן
גמליאלי
גמליאלי, דמת
- "המשיח מבייחאן", הארץ, 17.11.1950 (=גויטיין, עמ' 135-138).
ג"ב גמליאלי, תימן ומחנה גאולה, רמלה תשכ"ו.
—, תעודות לתולדות הקהילה היהודית בעיר דמת, בתוך: לראש יוסף, עמ' 503-514.
- דינבורג
דרוזה
האדי, דרר
- ב"צ דינבורג, ישראל בגולה, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ו.
מ"ע דרוזה, תאריך בני אסראאיל מן אספארהם, בירות 1969.
אלהאדי אלי אלחק יחיא בן אלחסין, דרר אלאחאדית' באלאסאניד אליחוייה, מהדורת יחיא עבד אלכרים אלפצ'יל, בירות 1979.
- הירשברג
ראסעי
וויר
- ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל אביב תש"ו.
ע' אלוסעי, תאריך אלימן, קהיר 1928; צנעא 1991.
עבראללה אבן עלי אלחזיר, טבק אלחלוי רצחאף אלמן ואלסלוי [=מגש המגדנות וטסי המן והשליו], מהדורת מ"ע ג'אזם, בירות 1985.
- זבארה, ניל
חבארה
חבשוש
חבשי
- מ' זבארה, ניל אלטר, קהיר 1931.
"חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל.
ח' חבשוש, מסעות חבשוש, מהדורת ש"ד גויטיין, תל אביב תרצ"ט.
מ"ע אלחבשי, 'ותיקה תאריכיה ען יהוד אלמן, אליהור ית'ארהרן [...] באלדעה אלי אלצהיוניה מנד' תילא' מאיה' סנה' [=מסמך היסטורי על יהודי תימן, היהודים מעלים תביעות לציונות מזה שלוש מאות שנה], אלביאן (כוויית) 98 (1974), עמ' 52-58.
- חבשי, הנשים
טובי, אלהאדי
- , מעגים אלנסאא אליאמניא, צנעא 1988.
"טובי, יחסו של האימאם אלהאדי, מייסד המלכות הזיידית, ליהודי תימן, בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכורו של חיים הלל בן־ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 53-82.
- טובי, גירוש
טובי, התאסלמות
- , 'הנסיגות לגרש את היהודים מתימן במאה ה"ח', בתוך: לראש יוסף, עמ' 459-474.
—, 'התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הזיידית – עמדות ההלכה הזיידית, השלטון האמאמי והחברה המוסלמית', פעמים 42 (תש"ן), עמ' 105-126.
- טובי, חינוך
טובי, הלכה
- , 'הפעילות להקמת מערכת חינוכית מודרנית ביהדות תימן כאספקלריה לתמורות המדיניות החברתיות', מקדם ומים ג (תש"ן), עמ' 115-147.
—, 'ספרות ההלכה הזיידית כמקור לתולדות יהודי תימן', תימא ד (תשנ"ד), עמ' 93-118.
- טובי, עיונים
טובי, צפון תימן
- , עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
—, 'היהודים בחייראן ובצפון תימן', בתוך: עובדיה (עוצא') זונדי, ילקוט עובדיה, תל אביב תשמ"ו, עמ' טו-לט.
- טובי, רדאע
טובי, תולדות
- , קהילת יהודי רדאע שבתימן במאה השמונה עשרה, ירושלים תשנ"ב.
— (עורך), תולדות יהודי תימן – מכתביהם, ירושלים תש"ס.

- Jacob Tobi, *West of Aden - A Survey of the Aden Jewish Community*, Netanya 1994. טובי, עדן
- A. Tibi, *The Tibyān - Memoirs of 'Abd Allah B. Buluggīn Last Zīrīd Amir of Granada, Translated from the Emended Arabic Text*, Leiden 1986. טיבי
- A.S. Tritton, *The Rise of the Imams of Sanaa*, London 1925. טריטון
- יוסף טובי (עורך), לראש יוסף – מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"ה. לראש יוסף
- J.D. Latham, *From Muslim Spain to Barbary*, London 1986. לת"ס
- י"ל מאיר, 'עמדת היהודים בימי הממלוכים', ספר מאגנס, ירושלים תרח"ץ, עמ' 161-167. מאיר
- A. al-Mad'aj, *The Yemen in Early Islam 9-233/630-847 – A Political History*, London 1988. מדעג'
- ר' זכריה הרופא, מדרש החפץ, א-ב, מהדורת מ' חבצלת, ירושלים תשנ"א-תשנ"ב. מדרש החפץ
- מהלל העדני, בין עדן ותימן, מהדורה שנייה, תל אביב תשמ"ח. מהלל העדני
- A. Mez, *The Renaissance of Islam*, London 1937. מז
- א"א מקחפי, מעג'ם אלמדן ואלקבאל אלימניה, צנעא 1985. מקחפי
- כ"י נאמי, אלבעת'ה אלמצריה לתצדיר אלמכ'טוטאת אלערביה פי בלאד אלימן, קהיר 1952. נאמי
- א' נדאף, 'לתולדות המשורר התימני ר' שלם בירב יוסף שבזי ושירתו הערבית', מזרח ומערב א (תר"ף), עמ' 331-333. נדאף
- G.D. Newby, *A History of The Jews of Arabia*, Columbia, South Carolina, 1988. ניובי
- י' סדן, 'הכרוניקה של אבן נאצר – טקסט חדש על תנועות משיחיות בחימן במחצית השנייה של המאה הי"ז – רקע ותרגום', פעמים 43 (תש"ן), עמ' 111-135. סדן
- J. Sadan, The 'Latrines Decree' in the Yemen Versus the Dhimma Principles, in: J. Platvoet and K. van der Toorn (eds.), *Pluralism and Identity - Studies in Ritual Behaviour*, Leiden 1995, pp. 167-185. סדן, המקמצים
- (נוסחה עברית מורחבת של המאמר עומדת לראות אור בספר היובל לפרופ' משה גיל, אוניברסיטת תל אביב).
- י' ספיר, מסע תימן, מהדורת אברהם יערי, ירושלים תש"ה. ספיר
- R.B. Sergeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*, Oxford 1963. סרג'נט, הפורטוגזים
- , 'A Judeo-Arab House-Deed from Ḥabbān (With Notes on the Former Jewish Communities of the Wāhidī Sultante)', *JRAS* 1953, pp. 117-131. סרג'נט, חבאן
- (=תרגום עברי: 'שטר מכר ערבי-יהודי של בית בחבאן (עם הערות על הקהילות היהודיות לשעבר בסולטאנות ואחז')', תימא ב (תשנ"א), עמ' 49-62).
- , 'Materials for South Arabian History – Notes on New MSS from Ḥadramawt', *BSOAS* XIII (1949-1950), pp. 280-307, 581-601. סרג'נט, חמרים
- , *Studies in Arabian History and Civilisation*, London 1981. סרג'נט, עיונים
- , 'Two Yemenite Djinn', *BSOAS* 13 (1949/1950), pp. 4-6. סרג'נט, שדים
- , and R. Lewcock, *Ṣan'ā - An Islamic City*, London 1983. סרג'נט-ליוקוק
- N.E.H. Abd El Aal, *Jews in Yemen in 17th-19th Centuries* עבד אלעאל

According to Hebrew Sources with Comparison with Arabic Yamani Sources, The University of St. Andrews 1970.

H. al-'Amri, *The Yemen in the 18th & 19th Centuries – A Political & Intellectual History*, London 1985.

ח' אלעמרי, מאה' עאם מן תאריך' אלימן אלחדי' (1748-1848), דמשק 1988.

B.Z. Eraqi Klorman, *The Jews of Yemen in the Nineteenth Century*, Leiden (מהדורה עברית: ב"צ עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים – יהודי תימן במאה הי"ט, הקיבוץ המאוחד 1995).

M. Perlmann, 'A Legendary Story of Ka'b Al-Aḥbār's Conversion to Islam', in: *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, pp. 85-99.

M. Perlmann, 'Another Ka'b Al-Aḥbār Story', *JQR* 45 (1954), pp. 48-58.

י' נון-פנטון, 'פולמוס מוסלמי מתימן נגד הרמב"ם – האמאם אלשוכאני וספרו בעניין חיי עולם הבא', בתוך: לראש יוסף, עמ' 409-434.
יוסף קאפה, "'קורות ישראל בתימן" לר' חיים חבשוש', ספונות ב (תשי"ח), עמ' רמו-רפו (=טובי, תולדות, עמ' 1-41; קאפה, כתבים, עמ' 697-737).
—, כתבים, ירושלים תשמ"ט.

P.S. van Koningsveld, J. Sadan and Q. Al-Samarrai, *Yemenite Authorities and Jewish Messianism – Aḥmad ibn Nāṣir al-Zaydī's Account of the Sabbatian Movement in Seventeenth Century Yemen and its Aftermath*, Leiden 1990.

H. Kindermann, Taghlib, *El, Supplément*, Leiden 1938, pp. 223-227.
מ"י קיסטר ומ' קיסטר, 'על יהודי ערב – הערות', תרכ"ץ מח (תשל"ט), עמ' 230-247.

ע' קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד; תשמ"ח.
י' רצהבי, 'חיי כפר יהודי במרכז תימן לאור תעודות היסטוריות חדשות', ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 123-164.
—, 'גבורת בני דן ובני רכב במסורת יהודי תימן', מחניים פו (תשכ"ד), עמ' 130-137.

אלג'מהוריה אלערביה אלמתחדה, וזארה' אלתיקאפה, דאר אלכתב ואלות'איק, קאימה' אלמכ'טוטא אלערביה אלמצורה באלמכורופילם מן אלג'מהוריה אלערביה אלימניה, קהיר 1967.

A. Shivi'el, W. Lockwood and R.B. Serjeant, 'The Jews of Ṣan'ā', בתוך: סרג'נט-ליוקוק, עמ' 391-431.
א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך שני, ירושלים תשי"א.

E. Strauss, 'The Social Isolation of Ahl Adh-Dhimma', *P. Hirschler Memorial Volume*, Budapest 1949, pp. 73-94.

ח' שירמן, יהוסף הנגיד – טראגדיה של מדינאי יהודי, ירושלים תשמ"ב.

עמרי, המאות הי"ח-הי"ט

עמרי, מאה' עאם

עראקי-קלורמן

פרלמן

פרלמן, סיפור נוסף

פנטון

קאפה, חבשוש

קאפה, כתבים

קונינגספלד-סדן

סמראי

קינדרמן

קיסטר

קרח, סערת תימן

רצהבי, כפר

רצהבי, דן

רשימת כתבי היד

שבטיאל-לוקוורד

סרג'נט

שטראוס

שטראוס, אהל

אלד'מה

שירמן

ואלה החיבורים שמהם נדלו הידיעות:

אבו יוסף יעקוב בן אבראהים, כתאב אלכ'ראג', קהיר 1932. המחבר היה

קאצי, חי בין השנים 730-798, וכתב חיבורו זה בעבור הכליף הארון אלרשיד.

עבד אלחמיד אבן אבי אלחדיד, שרח נהג' אלבלאגה, קהיר 1959. המחבר חי

אבן אבי אלחדיד

- בין השנים 1190-1258.
- אבן חביב אבו ג'עפר מוחמד בן חביב אלבגדאדי, כתאב אלמחבר, חידר אבאד 1942, מהדורת אילזה ליכטנשטטר. המחבר מת בשנת 859/60.
- אבן אלמג'אור ג'מאל (נדים) ארדין אבו אלפתח יוסף בן יעקוב בן מוחמד אלשיבאני אלדמשקי אבן אלמג'אור, צפה' בלאד אלימן ומכה ובעין' אלחג'אז אלמסמאה תאריך' אלמסתבצר, מהדורת Oscar Löfgren, כרכים א-ב, לידן 1951-1954. חי בין השנים 1204/5-1291. ראה עליו: אנציקלופדיה של האסלאם, כרך 3, לידן 1971, עמ' 880-881.
- אבן סלאם אבו עביד אלקאסם בן סלאם, כתאב אלמואל, מהדורת כ'ליל מוחמד הראס, קהיר 1968. המחבר מת בשנת 938/9.
- אהדל בדר ארדין בן מוחמד אלאהדל אלימני, תחפה' אלזמן פי תאריך' אלימן, מהדורת עבד אללה מוחמד אלחבשי, בירות 1986. המחבר מת בשנת 1451/2.
- אָכְנֶע אסמאעיל בן עלי אלאכוע, אלמדארס אלאסלאמיה פי אלימן, מהדורה שנייה, בירות-צנעא 1980.
- אכוע אלוואלי מוחמד בן עלי אלאכוע אלוואלי, אלווא'איק אלסיאסיה אלימניה מן קביל אלסלאם אלי סנה' 332 ה', בגדאד 1976. המסמכים עד ראשית התקופה העבאסית מלוקטים מחיבורים ערביים קדומים, כגון פתוח אלבלדאן לאלבלאד'רי (מת בשנת 892/3), כתאב אלאמואל לאבי עביד אלקאסם בן סלאם (מת בשנת 822/3) ואלצח'חאן לאלכ'ארי ולמסלם; ואלו המסמכים מן התקופה העבאסית – ממקורות בכתב יד שהיו לפני המהדיר.
- בא מכ'רמה הפקיה עבדאללה בן עמר בא מכ'רמה, פתארי, כ"י ב" School of Oriental Studies and African Studies, לונדון, על פי סרג'נט, הפרוטוג'זים, עמ' 180-181, חי בחצרמות. מת בשנת 1564/5. ראה עליו: שם, עמ' 38-39, וכן על פי המפתח, שם, עמ' 214, הערך Fakih 'Abdullah b. Umar Bā Makhramah.
- בְּרִיָּה עבד אלוהאב אלבריהי אלסכסכי אלימני, תאריך' אלימני, מהדורת עבד אללה מוחמד אלחבשי, צנעא חש"ד. חי, למד ויצר באיזור שבין אב, תעז וזביד בשנים 1410/1-1498. ראה עליו במבוא חבשי לספר.
- גאיה' אלאמאני יחיא בן אלחסין בן אלקאסם בן מוחמד בן עלי (1625-1689), גאיה' אלאמאני פי אכ'באר אלקטר אלימאני, מהדורת סעיד אלפתאח עאשור ומוחמד מצטפא זיאדה, קהיר 1968.
- ג'חאף לטף אללה בן אחמד, דרר נחור אלוור אלעין פי סירה' אלאמאם אלמנצור עלי ורג'אל דולתה אלמיאמין, כ"י במסגד הגדול בצנעא, על פי עמרי, מאה' עאם. מחבר הכרניקה מת בשנת 1828.
- ג'עדי עמר בן עלי בן סמרה אלג'עדי, טבקאת פקאא אלימן, מהדורת פואד סיד, בירות 1957. המחבר נולד בשנת 1152/3 ומת לאחר שנת 1190, שבה סיים כתיבת חיבורו.
- דְּיָבֶע עבד אלוורחמן בן עלי אלדיבע אלשיבאני (נולד בשנת 1461/2), אלפצ'ל אלמיד עלי בגיה' אלמסתפיד פי אכ'באר מדינה' זביד, מהדורת Joseph Chelhod, צנעא 1983.
- אלדולה אלרסוליה תאריך' אלדולה אלרסוליה פי אלימן למוסף מג'הול, מהדורת עבד אללה מוחמד אלחבשי, דמשק 1984.
- זבארה, ארג'וזה מוחמד בן מוחמד זבארה אלחסני אלצנעאני, כ'לאצה' סירה' אלהאדי מן ארג'וזה' אלאאמה, [צנעא] 1984. המחבר היה היסטוריון תימני שהוציא לאור כרניקות וספרי ביוגרפיות רבים. חי בין השנים 1883-1960.
- זבארה, נשר מוחמד בן מוחמד זבארה אלחסני אלצנעאני, נשר אלערף לנבלאא אלימן בעד אלאף אלי סנה' 1357 הג'ריה [1591-1938], בירות חש"ד.
- זְבִידִי מוחמד חסין אלוזבידי, מכ'טוטאתאן מן אלימן, אלמורד, בגדאד, כרך 3, גליון

- 1974, 4, עמ' 187-196.
- חולیات ימאניה, מהדורת עבד אללה מחמד אלחבשי, דמשק 1980. מחבר
הכרניקה אינו ידוע. חנליאת
- אחמד בן עבד אללה חנש, אלנור אלמשרק פי פתח אלמשרק ומא בה אלחק,
בירות 1986. המחבר חי במחצית השנייה במאה ה"ז. חנש
- מחוס בן אחמד אלחראזי, פתרה' אלפוצ' ועודה' אלתראך אלי צנעא,
אלספר אלתיאני מן תאריך' אלחראזי 'ריאץ' אלריאחין', 1849-1872,
מהדורת חסין בן עבד אללה אלעמרי, דמשק-צנעא 1986. חראזי
- עלי בן אלחסן אלכ'זרגי, אלעקד אלולואיה פי תאריך' אדולה אלרסוליה,
א-ב, בירות 1983. מת בזכיד בשנת 1409. כ'זרגי
- מדי'כראת אלמאיד באללה מחמד בן אסמאעיל, מהדורת עבד אללה מחמד
אלחבשי, בירות 1991. שלט בשנים 1681-1685. מא'יד
- אחמד בן אחמד בן מחמד אלמטאע, תאריך' אלימן אלסלאמי מן סנה' 204
ה' אלי סנה' 819 [1598-1006], מהדורת עבד אללה מחמד אלחבשי, בירות
1986. מטאע
- האמאס אלמהדי אחמד בן יחיא אלמרתצ'א (1373-1436), כתאב אלאזהאר
פי פקה אלאאמה אלאטהאר, בירות 1972. מרתצ'א
- אלחסן בן עלי אלאטרוש אלנאצר ללחק, כתאב אלאחתסאב, מהדורת סרג'נט,
עיונים, VII. המחבר היה אמאס זייד בפרס (מת 917). אלנאצר ללחק
סדרי החיים בשוק שבעיר המוסלמי, ובכלל כך את מעמד בני החסות. ויהוי
המחבר על פי סרג'נט, שם, עמ' 1-4. חנליאת
- חיבור המצוי בכתב יד, ועוסק בתולדות האמאס הזייד אלקאסם עלי בן אבי
טאלב שבשנת 1590 פתח במרד נגד התורכים וסופו שבניו סילקום מתימן
בשנת 1635 לאחר מותו. חיבור זה, לצד חיבורים אחרים, שימש את טריטון
בספרו על עליית האמאמים של צנעא. ראה: טריטון. חנליאת
- עבד אללה בן מחמד אלסקאף, תאריך' שעראא אלחצ'רמיין, קהיר 1353/7
להגירה. סקאף
- חסין בן אחמד אלסיאגי, קאנון צנעא, צנעא 1972; תרגום אנגלי: סרג'נט-
ליוקוק, עמ' 179-241; הדפסה נוספת של הקאנון: חמוד אלעודי, אלתראת'
אלשעבי ועלאקתה באלתנמיה פי אלבלאד אלנאמיה, קהיר 1981, עמ' 255-
240. קאנון צנעא
- אבן עבאס אחמד בן עבד אללה בן מחמד אלראזי אלצנעאני (מת 1068
לערך), תאריך' מדינה' צנעא, מהדורת חסין אלעמרי, מהדורה שלישית, צנעא
1989. ראזי
- עבד אלרחמן עבד אלואחד אלשג'אע, אלימן פי צדר אלסלאם מן אלבעת'ה
אלמחמדיה חתי קיאם אדולה אלאמיה, דמשק 1987. מחקר מודרני
המתבסס על מקורות ערביים קדומים. שג'אע
- מחמד בן עלי אלשוכאני, אלסיל אלג'ראר אלמתדפק עלי חדאיק אלאזהאר,
חלקים 1-4, מהדורת מחמוד אברהים זאיד, בירות 1985. החיבור הוא
פירוש על כתאב אלאזהאר לאמאס מרתצ'א. המחבר חי בין השנים 1759-
1834. שוכאני, סמוט
- אחמד בן מחמד בן עלי אלשוכאני, אלסמוט אלד'הביה אלחאוויה ללרר
אלכהיה, מהדורת אברהים כאס עבד אלמג'יד, בירות 1990. המחבר מת
ב" 1864. שוכאני, סמוט
- אחמד בן אחמד אלשרג'י אלזכיד, טבקאת אלכ'זאץ אהל אלצדק
ואלאכ'לאץ, בירות 1986. המחבר מת ב" 1487. שרג'י

פרק ראשון: ראשית האסלאם

בניגוד למדיניות מוחמד כלפי היהודים באיזור מדינה, מדיניות שהביאה למעשה לחיסול הקיום היהודי באיזור זה, היה יחסו יותר נוח ליהודים (ולנוצרים) בתימן. המקורות הערביים כולם מדגישים כי ציווה על אנשיו שלא לכפות עליהם את האסלאם ולהתייחס אליהם בכבוד. ואמנם, על פי המקובל, לא התאסלמו מיהודי תימן אלא מעט, לבד מן המתיהדים ממלכות חמיר, שעברו ברובם אל האסלאם. בין יהודי תימן שהתאסלמו היו כמה תלמידי חכמים שהעבירו מסורות רבות מן היהדות אל האסלאם, והידוע מכולם הוא כעב אלאחבאר הנזכר להלן.¹

אף על פי כן, במקורות המוסלמיים מובא חדית' (=מסורת שבעל פה) משמה של עאשה, אשתו האהובה של מוחמד, כי סמוך למותו הורה הנביא שלא תהיינה שתי דתות בחצי האי ערב, כלומר לגרש ממנו את מי שאינם מוסלמים. על פי המקורות המוסלמיים, נסמך הכליף עמר (634-644) על חדית' זה בהחלטתו לגרש את היהודים מכיבר ואת הנוצרים והיהודים מנג'ראן שבצפון תימן. ואמנם נראה, כי היהודים ונוצרים גורשו ממקומות יישוב אלו לסוריה ולעיראק, אך לא כולם, או שחלקם שבו למקומות אלו; כך עולה ממקורות המעידים על קיום יהודים בכיבר ועל קיום נוצרים ויהודים בנג'ראן בתקופה שלאחר עמר.²

רוב המקורות מציינים כי עומר גירש את הנוצרים מנג'ראן, ואינם מתייחסים ליהודים במקום זה, לכאורה משום שלא היו בו יהודים. אך על פי כמה מקורות מתברר, שאמנם רוב בני החסות בנג'ראן היו נוצרים אך היו מהם גם יהודים.³ על כן הובאו בזה המקורות המתייחסים לנוצרים שגורשו מנג'ראן, שכן – כך יש לשער – בכללם היו גם יהודים.

אחרי שנת 610

[חכם יהודי מתימן מנבא את הגורל הקשה הצפוי ליהודים ממחמד]⁴

אבו ספיאן⁵ היה יושב בפני חכם מחכמי תימן היהודים. היהודי אמר לו: מה היא השמועה שהגיעה אלי? אמר: הוא אשר שמעת. אחר כך נסוב משא ומתן בין אבו ספיאן והחכם היהודי כאשר לשלוח האל (ת).⁶ לאחר מכן, אמר היהודי בהרגיעו את נפשו: אין בזה כל נזק, ואין בו רע ליהודים ולתורת משה. אחר כך נסוב משא ומתן בין עבאס⁷ לבין החכם היהודי והוא שאלו על תכונות הנביא (ת). כאשר התבררה לו אמיתות הדבר, הוא [=היהודי] קם, הסיר את גלימתו והחל לצרוח: נשחטו יהודים, נהרגו יהודים.⁸

- 1 על היהודים בראשית האסלאם ראה: בן־זאב; הירשברג; ניובי. בפרק זה הובאו דברים אף מחיבורים שאינם מתימן, לפי שהספרות הערבית העוסקת בראשית האסלאם מתייחסת ליהודי תימן.
- 2 ראה: ברסלבסקי, עמ' 9-52; בן־זאב, עמ' 228 ואילך; הירשברג, עמ' 156. כמובן, אין כל בסיס לטענתו המשונה של דרוזה, עמ' 247, כי לאחר עמר לא היו יותר יהודים או נוצרים בתימן, וכי מוצא יהודי תימן במאות השנים האחרונות הוא ממגורשי ספרד.
- 3 ראה, למשל, המובא על ידי ניובי, עמ' 99, בשם ואקדי. בכונתי לדון בשאלה זו במאמר נפרד.
- 4 המקור: שג'אע, עמ' 92, על פי כתאב אלאגאני לאצפהאני ואלכדאיה ואלנהאיה לן, כתי"ר.
- 5 מעשירי מכה שתחילה נמנה עם מתנגדי מוחמד ואחר כך הצטרף אליו.
- 6 ת – קיצור תרגום הנוסח הקבוע הבא בספרות המוסלמית לאחר הזכרת שם מוחמד או לאחר התייחסות אליו אף בלא נקיבת שמו: תפילות האל ושלומותיו עליו ועל בני ביתו.
- 7 דוד הנביא מוחמד, שהיה שם באותה שעה.
- 8 כלומר, צפה את העתיד להיות, על פי התכונות הנכונות שתיארן לפניו עבאס.

שנת 629

[מוחמד שולח את עיאש אלמכ'זומי אל היהודים והנוצרים מאנשי חקיר לאסלמם]¹
 כתב שלוח האל (ת) אל אלהארת' ומסרו ונעים בן עבד כלאל מחמיר: שלום לכם,
 כל עוד אתם מאמינים באל ובשלוחו, וכי האל לבדו אין שותף לו, שלח את משה
 בתורתו, ואת ישו יצר (?) במאמרו; היהודים אומרים: עז'ר הוא בן אלהים,
 והנוצרים אומרים: האל הוא אחד משלושה וישו הוא בן אלהים. הוא שלח את
 המכתב בידי עיאש בן אבי רביעה אלמכ'זומי ואמר: כשתגיע לארצם [...] קח את
 כתבי ביד ימינך ומסור אותו ביד ימינך ליד ימינם, ואז יקבלוהו; וקרא בפניהם
 'עובדי האלילים, רבים מן הכופרים ומאנשי הספר, לא חדלו מכפירתם אלא לאחר
 שהובאה להם ההוכחה על ידי שליח אללה שקראה להם מגלינות מטהרים של
 ספרי אמת'² [...]; וכל טענת נגד שיעלו בפניך – תופרך, וכל ספר מקושט³ –
 יתעמעם וזהרו בעת שיקראו בו בפניך. ואם יאמרו לך דברים שאינם ברורים, אמור
 להם: פרשו דבריכם. 'אמור, אני מאמין בספר שהורד מאללה ונצטויתי לנהוג
 בצדק ביניכם. אללה הוא ריבוננו וריבונכם, אך לנו סדרינו לעבודתו ולכם סדרי
 עבודה שלכם. אין טענות ומענות בינינו לביניכם, כי לבסוף הוא יאחד את כלולנו כי
 הוא תכלית הכל'⁴. [...] אמר עיאש: יצאתי לעשות את אשר ציווני שלוח האל [...] ו
 ואמרתי, אני שלוחו של שלוח האל ועשיתי את אשר ציווני. הם קיבלו [עליהם את
 האסלאם].

- 1 שג'אע, עמ' 130-132, על פי אלטבקאט לאבן סעד. שליחות זו קדמה לשליחות של מעאד' בן ג'בל לכבוש את תימן, כנוכח להלן.
- 2 יתאסלמו.
- 3 סורת אלבינה (=ההוכחה), פסוק ראשון, בתרגום בן־שמש.
- 4 רוצה לומר: שמגובבים בו דברי שווא. והמכוון לכתבי הקודש של היהודים והנוצרים.

שנת 629

[מעאד' בן ג'בל משכנע יהודים מתימן להתאסלם]¹

א. מעאד' אבן ג'בל² היה מושל לתושבי שתי הארצות - תימן וחצרמות. הנביא (ת) מינה אותו לנציב עליון והיה עובר ממושל למושל בתימן ובחצרמות ואומר: שלחני הנביא (ת) לתימן וציווה עלי לגבות מכל שלושים בקר - פרה אחת, ומכל [שלושים] עגל - עגלה אחת, ומכל בוגר - כלומר: מן היהודים - דינר או בגדים בערכו. [...] שלוח האל (ת) אמר לו: כאשר תבוא אל קבוצה מאנשי הספר בתימן, הדבר הראשון שישאלוהו - מה הוא המפתח לגן העדן. אמור: המפתח לגן העדן הוא אין אלוה מבלעדי האל, ומנעולה הוא השיתוף באל, יתעלה וישתבח. ואם תאמר זאת, יקבלוהו ממך וילכו בדרך הנכונה. לך לדרכך, מעאד', והיטיב משאך ומתנך עמם, היה רחום וחנון. מעאד' שהה בקרב תושבי תימן שנים עשר חודש וכמה ימים.

ב. כאשר התכנסו אנשי הצבא ומדבריותיה וזולתם ובכללם קבוצה מן היהודים, הוא³ נאם בפניהם. היהודים שאלוהו בעניין מפתחות גן העדן והוא אמר: נכוננו דברי שלוח האל, מפתחות גן העדן הם השהאדה 'אין אלוה מבלעדי אללה לבדו, אין לו שותף'. הם אמרו: נפלאו דבריך בחשובתך הקולעת, [ומה עניין] אמירתך 'נכוננו דברי שלוח האל'. הוא השיב: הודיעני על כך שלוח האל. דבריו אלו היו הסיבה להתאסלמות היהודים שהתאחרו [עד אז מלעשות זאת].

1 המקורות: א. ג'עדי, עמ' 18; ב. אכרע אלחואלי, עמ' 129.

2 מפקד הצבא שלחו מוחמד לכבוש את תימן, ולאחר מכן כיהן כמושל תימן.

3 מעאד' אבן ג'בל.

שנת 632

[מסורת בדבר צוואת מוחמד לגרש את היהודים מחצי האי ערב]¹

אמר אבו עבידה²: [...] הנביא (ת) ציווה לגרש את היהודים והנוצרים מחצי האי ערב. חכמי הלשון נחלקו [בדבר]. אבו עבידה אמר: הוא [=חצי האי ערב] מה שבין בארות אבו מוסא (הצמודות לארץ עיראק) עד קצה תימן - לאורך, ומן יבין עד גבול הישימון - לרוחב. ואמר אלאצמע: חצי האי ערב - מקצה עדן [הסמוכה] לאפן עד שפלת עיראק - לאורך, ומעדן וסביבותיה מחוף הים עד לגבולות סוריה - לרוחב.³

[הנביא] ציוה על שלושה [דברים], אמר: גרשו את המשתפים מחצי האי ערב [...] ומשם עאישה,⁴ ירצה אותה האל, [נאמר] שהיתה אומרת: חלה שלוח האל (ת), ואחזתו צרידות [בגרונן] והיה אומר [בעת] מחלתו, [אבוא] אל הידיד העליון;⁵ עם מי שהנעים עליהם האל מחסדו.⁶ הוא אסר לעשות את קברו למסגד, ואמר: קללת האל על היהודים והנוצרים, אשר עשו את קברות נביאיהם לבתי פולחן; יש להישמר ממה שעשו.⁷

- 1 המקור: ג'עדי, עמ' 28-29, 31.
- 2 מחברי הנביא מוחמד ומבעלי המסורת החשובים.
- 3 הגדרות אלו חוזרות בפתאוי וברסאיל מאחרים, ראה להלן. על פי הדעות שהביא ג'עדי, נכללת תימן בהגדרת חצי האי ערב, ואילו לדעת אחרים אינה נכללת בו. ראה: טובי, הלכה, עמ' 108 ואילך.
- 4 אשתו האהובה של הנביא.
- 5 האל.
- 6 הנביאים.
- 7 השווה: הירשברג, עמ' 209. אף בכתבי הויידים חוזר ונשנה האיסור לעלות על קברי מתים, תוך כדי גינוי מנהג היהודים בעניין זה. כך למשל מביא את החדית' הנ"ל האמאם הזייד הראשון יחיא אלהאדי אלי אלחק, ראה: האדי, דרר, עמ' 93. בדורות האחרונים בתימן, כמעט שלא היה קיים מנהג זה, לבד מן העלייה לקבר ר' שלום שבזי ולקבר ר' סאלם פנחס ליד צנעא.

שנת 632

[הנשים המתאוות למות שלוח האל, תפילות האל עליו, וסיפורן]¹ כאשר מת שלוח האל, תפילות האל עליו, הודיע בחצרמות על פטירתו איש מ[שבט] כליב [...] ושמו ג'הבל, והם מאנשי הבית² המתגוררים עדיין בחצרמות בכפר ששמו רחבה. בחצרמות היו שש נשים מ[שבט] כְּנַדָה³ וחצרמות אשר התאוו למות שלוח האל (ת). הן מרחו ידיהן בחינה והיכו בתוף. זונות חצרמות יצאו אליהן ועשו כמעשיהן. אלו שהצטרפו אל שש הנשים היו למעלה מעשרים נשים, שהיו פזורות בכפרי חצרמות [...], ובכללן [...] הַר בַּת יֶאֱמֵן היהודיה, שהיו ממשלים עליה את המשל בזנות, לאמר: זונה יותר מן הַר. היה לה אח נפח ושמו מורק [...]. איש ושמו אלאזער עסיף לאבי סער אלאד'מרי, רוצח, שכב עם הַר בַּת יֶאֱמֵן והיא ילדה לו את חביב.

- 1 המקור: אבן חביב, עמ' 184-185, 188.
- 2 ככל הנראה, משפחת הנביא מחמד.
- 3 שבט תימני ידוע מתקופת הג'אהליה.

בין השנים 632-634

[התאסלמות כעב אלאחבאר]¹

ומהם 2: כעב בן מאתע, אשר נודע בשם כעב אלאחבאר, מוצאו בחמיר בד"ר רעין [נ"א: ד"ר הג'ן] [...] כעב אלאחבאר היה מחכמי היהודים וכאשר הופיע דבר שלוח האל (ת), נמנע מלהתאסלם, בהמתינו להופעת אותות שהוא יודע אותם, עד מות הנביא (ת). אחר כך הוא בא למדינה והתאסלם, והיטיב בהתאסלמו. התאסלמותו היתה ב[נימין] כליפותו של אבו בכר, ויש אומרים: בימי הכליפות של עמר. רוב המסורות באות משמו.

- 1 אהדל, עמ' 54-55. והשווה: בן-זאב, כעב; הירשברג, עמ' 111. למסורות נוספות של התאסלמות כעב ראה: פרלמן; פרלמן, סיפור נוסף.
2 כלומר, האנשים שחיו בימי מחמד.

שנת 634

[מעשה נג'ראן ותושביה]¹

שאלתי: הוי, אדון המאמינים, בעניין נג'ראן ותושביה, מה היה משפטם ומשפטה ומדוע גורשו ממנה לאחר התנאי שכבר הותנה עליהם, ומה הסיבה לכך? והרי הנביא (ת) כבר אישר את [ישיבת] תושביה בה בתנאים שהוא התנה עליהם והם התנו אותם, וכתב להם בעניין זה מכתב, שכבר הבאתי לך עותק ממנו, ושלח אליהם ואל זולתם את עמרו בן חזם, וכתב להם כתב ברית. וסיפר לי מוחמד בן אסחאק שהנביא (ת) כתב לעמרו בן חזם בעת ששלחו לנג'ראן: 'כשם האל הרחמן הרחום, זו חסות מאת האל ושלוחו, הוי, אשר האמינו – קיימו את הבריתות. כתב ברית ממחמד הנביא לעמרו בן חזם כאשר שלחו לתימן, ציווהו ביראת האל בכל דבריו, וכי יעשה ויעשה ויטול מן [...] חומש (?) האל, ישתבח שמו, ומה שכתב למאמינים בעניין הצדקה מן התבואות'.

וזה נוסח המכתב של הנביא (ת) להם אשר בידיהם: 'כשם האל הרחמן הרחום, זה מה שכתב שלוח האל (ת) לתושבי נג'ראן – לפי שהיה שליט עליהם – בכל תבואה ובכל צהובה ולבנה ובעבד. ועשה עמהם חסד בזה והניח זה כולו להם תמורת אלפיים חליפות מן החליפות של האוקיות,³ בכל [חודש] רג'ב אלף חליפות ובכל [חודש] צפר אלף חליפות, בכל חליפה אוקיית כסף. ומה שהיה עודף על הכ'ראג' או היה חסר מן האוקיות – הרי יהיה לפי החשבון, ומה שיפרעו בשריונים או בסוסיים או במשוורות או במיטלטלים – ילקח מהם לפי החשבון.⁴ ועל נג'ראן לספק את צרכי שלוטי וטובת הנאתם (כליהם?) במשך עשרים יום ומה שהוא פחות מכך, ולא ישתהו שלוטי יותר מחודש. ועליהם להשאיל שלושים שריונים ושלושים

סוסים ושלושים גמלים כאשר תהיה מזימה בוגדנית בתימן.⁵ ומה שיכלה מן השריונים או הסוסים או המשוורות או המיטלטלים שהשאלו לשלוחי, הרי הוא ערב לשלוחי עד שיביאוהו אליהם. ולנג'ראן ולסביכותיה חסות [במקור: ג'ואר] האל וחסות [במקור: ד'מה] מוחמד הנביא שלוח האל על רכושם ועל נפשותיהם ועל אדמתם ועל עדתם, על הנמצאים ועל מי שאינם נמצאים, על שכטם ועל בתי פולחנם וכל אשר תחת ידיהם, אם מעט ואם רב, לא יעבר הגמון מהגמונותו ולא נזיר מנזירותו ולא כהן מכהונתו ואין עליו [...] ולא דם הג'אהליה.⁶ ולא יוגלו ולא ייגבה מהם המעשר⁷ ולא ירמוס צבא את אדמתם ומי שיבקש מהם חוב, ייעשה ביניהם צדק, לא עושקים ולא עשוקים. ומי שינשוך נשך מדי קיל (?) – הרי חסותי נטולה ממנו. ולא ייתפש איש מהם על עוון חברו. על פי מה שבכתב זה תהא חסות האל וחסות מוחמד הנביא שלוח האל לעולם עד אשר יקים האל את דברו, ועליהם להשתדל ולהתייעץ במה שקיבלו, ולא יהיו עשוקים ולא ייפגעו.⁸ העיד אבו ספיאן בן חרב וגילאן בן עמר ומאלך בן עוף מבני נצר ואלאקארע בן חאבס אלחנט'לי ואלמג'ירה בן שעבה. וכתב להם את הכתב הזה עבד אללה בן אבי בכר.

אמר: אחר כך באו אל אבי בכר, ירצהו האל, יתעלה, וכתב להם: [...].⁹

אחר כך באו לאחר שנתמנה עמר, ירצהו האל יתעלה, לכ'ליף, וכבר הגלם עמר מנג'ראן שבתים ושכנים בנג'ראן שבעיראק, לפי שחשש מהם ביחס למוסלמים, וכתב להם: 'בשם האל הרחמן הרחום, זה מה שכתבו עמר אדון המאמינים לתושבי נג'ראן, מי מהם ההולך בוטח בחסות האל, לא ייזקהו אף אחד מן המוסלמים, מקרים להם מה שכתב להם מוחמד הנביא (ת) ואבו בכר, ירצהו האל. [...]

וכאשר התמנה עלי, ירצהו האל, לכ'ליף ובא לעיראק, באו אליו.¹⁰ וסיפר לי אלאעמש משם סאלם אבן אבי אלג'עד, אמר: בא ההגמון של נג'ראן אל עלי, ירצהו האל, ועמו מכתב על עור אדום, אמר: אבקש ממך, הוי אדון המאמינים, את כתב ידך ואת חן לשונך – כלומר למה [לא] תשיבנו אל ארצנו? אמר: לא אבה עלי, ירצהו האל, להשיבם ואמר, אוי לך, הרי עמר היה מכין דבר. אמר: עמר, ירצהו האל, כבר הגלם לפי שחשש מהם ביחס למוסלמים שכן לקחו להם סוס ונשק בארצם והגלם אפוא מנג'ראן שבתים ושכנים בנג'ראן שבעיראק.¹¹ [...]

אמר אבו יוסף: החליפות הללו, הנקובות בשם, הן המחויבות על אדמתם ועל הג'זיה לגולגלותם, תתחלק לפי ראשי הגברים אשר לא התאסלמו ועל כל אדמה מאדמות נג'ראן, ואפילו מכר מי מהם את אדמתו או את חלקה למוסלם או לד'מי או לתגלכי.¹² והאשה והילד שווים בזה באדמתם. אבל הג'זיה שלגולגלותם, הרי אינה חלה כלל על הנשים והילדים. ואין עליהם היום בנג'ראן זו אירוח ולא צרת השלוח ולא המושל, לפי שלא היה זה אלא בזמן הנביא (ת) כשהיו בנג'ראן שבתים, אבל היום – לא.

- 1 המקור: אבו יוסף, עמ' 71-75. הדברים שלהלן מובאים בשם המחבר, הפונה אל הכ"לף הארון אלרשיד (=אדון המאמינים), שבחצרו שירת כפקיד בכיר בחצרו. והשווה: אבן סלאם, עמ' 272-276. רוב המקורות מתייחסים אל תושבי נג'ראן הנוצרים, ואולם יש המזכירים גם את היהודים, כגון אבן כתי'ר בספרו אלברדיה ואלנהאיה (חלק שביעי, עמ' 101), ועל פיו שגיא, עמ' 346. עוד השווה להלן, הקטע המובא מאכוע אלחואלי, וכן: הירשברג, עמ' 156. נראה, שרוב תושבי נג'ראן היו נוצרים, ומיעוטם יהודים.
- 2 כאן ולהלן כמה מלים שנראה בהן כי הן משובשות במקור, ולא ניתן לתרגמן באופן ענייני.
- 3 שערכן אוקייט כסף.
- 4 ראה אבן סלאם, עמ' 275, והערת המהדיר בהערה 4, כי הדבר נועד להקל על תושבי נג'ראן, שישלמו את המוטל עליהם כמה שנוח להם, בתנאי שיישמר הערך הראוי. כלומר, עיקר המס היה אלפיים אוקיות כסף, אלא שניתנה להם האפשרות לשלמו בחליפות בגדים או בחפצים אחרים.
- 5 התרגום כאן על פי הנוסח של אבן סלאם: 'אד'א כאן כיד באלים ד'ו מגדרה'. אבל נוסח אבו יוסף אינו מוכן: '[...] באלים ומערה'.
- 6 אפשר שהכוונה לגאולת דם.
- 7 אף כאן התרגום על פי נוסח אבן סלאם: 'לא יחשורו ולא יעשורו'. ונוסח אבו יוסף: 'לא יכ'סרון ולא יעסרון'.
- 8 התרגום על פי נוסח אבן סלאם: 'ועליהם אלג'הד ואלנצח פימא אסתקבלוא גיר מט'לומין ולא מעננף עליהם'; ונראה שהנוסח של אבו יוסף משובש: 'מא נצחוא ואצלחוא מא עליהם גיר מתפלתין בט'לים'.
- 9 כאן בא נוסח מכתבו של אבו בכר, החוזר למובא במכתב הנ"ל של מחמד, מן המלים 'ולנג'ראן ולסביבותיה חסות' וכ'ו ועד סופו, בציון שמות עדים.
- 10 הגולים מנג'ראן שבתים לנג'ראן שבעיראק.
- 11 אבן סלאם, עמ' 274, מביא נימוק אחר למעשה ההגליה: 'וכאשר נתמנה עמר בן אלכ'טאב למרשל חטאו בריבית בזמנו ועל כן הגלם עמר'.
- 12 תגלב – שבת ערבי נוצרי חשוב, שהיה לו מעמד מיוחד גם לאחר עליית האסלאם. ראה: קינדרמן.

[מסורות שונות על הגליית היהודים והנוצרים מנג'ראן לסוריה ולעיראק]¹

כאשר נתמנה עמר לכ'לף, עשו אנשי נג'ראן רווחים גדולים מן הריבית ונתרבו. הוא חשש מהם ביחס לאסלאם, על כן הגלם [...] הם נתפזרו,² חלקם השתקעו בסוריה וחלקם בנג'ראניה הסמוכה לכופה, ועל שמם נקראה כך. יהודי נג'ראן נצטרפו לנוצרים בהסכם הפשרה [עם המוסלמים] והיו נספחים להם. מספר אנשי נג'ראן הגיע לארבעים אלף והם קינאו זה בזה. הם באו אל עמר בן אלכ'טאב, ירצוהו האל, ואמרו: הגלנו. עמר, שחשש מהם ביחס למוסלמים, ניצל זאת והגלם. אחרי כן הם התחרטו ובאו אליו ואמרו: השיבנו. אך הוא סירב לכך.

- 1 אכוע אלחואלי, עמ' 173, 177, 188, על פי פתוח אלבלדאן, עמ' 72-73; כתאב אלאמואל, עמ' 189 וכתאב אלכ'ראג' לאבי יוסף, עמ' 73-74.
- 2 כלומר, אלו שהוגלו מנג'ראן לסוריה ולעיראק.

המאה השביעית

[רצח היהודי סמכר על ידי עלי בן אבי טאלב]¹
מתעז לבריכת חובאן² רבע פרסך,³ ואל ואדי אלסמכר רבע פרסך. אלסמכר היה
איש יהודי שהרגו עלי בן אבי טאלב⁴ ירצחו ה'.

- 1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 161.
- 2 מקומות ידועים באיזור שרעב שכדרום תימן.
- 3 פרסה, כחמישה ק"מ בקירוב.
- 4 בן דודו וחתנו של מוחמד נביא האסלאם והיה המושל המוסלמי הראשון בתימן.

שנת 660

[בסר בן ארטאה כובש את נג'ראן]¹
בסר² יצא מן אלטאיף ובא אל נג'ראן [...] אחר אסף את כל [אנשי נג'ראן], עמד
בפניהם ואמר: הוי, אנשי נג'ראן, הוי משפחות הנוצרים ואחי הקופים,³ בשם האל,
אם איודע על מעשה שעשיתם ואינו לרוחי, אשיב לכם גמול שיכרות את זרעכם
וישמיד את עבודת אדמתכם ויחריב את משכנותיכם. והוסיף לאיים עליהם.

- 1 המקור: אבן אבי אלחדיד, כרך ב, עמ' 14-15.
- 2 שליחו של מעאוויה לחג'אז ולתימן במאבק עם הכליף עלי על השלטון בכליפות המוסלמית.
- 3 כינוי גנאי ליהודים, על פי הסיפור שיהודי אילת נהפכו לקופים ולחזירים משום שלא שמרו את השבת. לפי פרשני הקוראן, כגון טברי ושוכאני, נרמז הדבר בקוראן, סורת הפרה (אלבקה), פסוק 64. תרגום דברי בסר לאנגלית הובאו על ידי מרעג', עמ' 146, בלשון זו: You people of Najran, brothers of the Jews and the Christians. והשווה: סרג'נט, שדים, עמ' 4, הערה 2.

שנת 663/4

[יהודי חי סמוך לקבר הנביא הוד]¹
יהודי בשם פֶּלֶיב בן סעד בן כליב אלברהותי,² שאמו היתה תהנה בת כליב, נולד
כ־33 שנים לאחר הולדת הנביא ומת בשנת 43.³

- 1 המקור: סקאף, א, עמ' 12. מובא על פי סרג'נט, עיונים, I, עמ' 135; שם, XIII, עמ' 197, הערה 3.
- 2 על שם באר ברהות. סרג'נט מציין בעניין את העובדה שיהודי חי קרוב מאוד לקבר הנביא הוד בחצרות, שכן במאות השנים האחרונות נאסר על יהודים לחיות באיזור זה בגלל קדושת המקום.
- 3 כלומר נולד בשנת 603 לערך ומת בשנת 43 להג'רה, שתחילתה 15 אפריל 663.

פרק שני: התקופה העבאסית

כמעט דבר אינו ידוע על יהודי תימן בימי שלטונה של השושלת העבאסית שבירתה היתה בגדאד ושווסדה בשנת 750. תימן עצמה היתה פרובינציה נידחת למדי, והשליטה בה – לבר מן המושלים בשם העבאסים – היתה גם בידי גורמי כוח מקומיים. מן התעודה שתרגומה מובא להלן יש להניח, שמעמד בני החסות באותה תקופה לא היה שונה מזה של בני החסות בארצות מוסלמיות אחרות, כולל כל גזרות האפליה וההשפלה ('גיארה'). על כל פנים, מעמד זה השתנה הרבה לטובה עם ייסוד האמאמות הזיידית על ידי אלהאדי אלי אלחק (ראה בפרק הבא).

סביב שנת 800

[איגרת הארון אלרשיד ראש המאמינים בעניין היהודים והנוצרים בצנעא]²
אל הקאצ'י השאם בן יוסף אלאבנאוי בעניין היהודים והנוצרים בצנעא.
בשם האל הרחמן הרחום.

ועתה. אכן ה' העניק לראש המאמינים באסלאם וביתו את הסמכות המגיעה לו לטפל בהם ולשקוד על ענייניהם ולהחכימם ולהדריכם ולהיטיב מצבם וגורלם והטיל עליו [לפעול לכך] שהם ילכו בדרך אלהיהם ומה שנרצה בעיניו מהם וביצוע מצוות האל עליו בענייניהם ולהשגיח על מה שה' מיטיב בו את מצבם ומשלים בו את הברכה עליהם וימנע בו מהם את המגונה.

ראש המאמינים מקווה שה' השרה עליו רוחו בזה והעניק לו טוב הכוונה והידיעה כמה שחייבו ה' עליהם ושכרו המגיע לו והוא הולך בדרך ה' ומקיים מצוותו ואין השכר ממנו מחויב ואין עוצמה לראש המאמינים ואין כוח אלא [בעזרת] ה'.

ה' יתברך ויתעלה הבדיל בין האמת והכזב ושם כיניהם גבול. אין להם לאנשי הכפירה באל והשיתוף אתו להתקשט בקישוטי אנשי האסלאם ולא להידמות להם כמלכושיהם וכבהמות הרכיבה שלהם ולא ישתתפו אתם בעניינים שה' הפריד ביניהם על ידם.

ראש המאמינים אינו פוסק מלהיות שוקד על ההבחנה הזאת ועל העדפת מי שהעדיפו ה' מהם כדי שיוכרו המוסלמים בסימניהם והמשתפים בצורתם, בהמשך לכתבים אל נציביו בעניינם שלא יניחו לנוצרי להידמות למוסלמים בבגדיהם ולא ירכבו על אוכפיהם ושימנעו מללבוש גלימות [בעלות שרוולים רחבים] ויחייבו אותם בגזיזת הבלוריות וקשירת אבנטים ושיחייבו את היהודים בחבישת המצנפות; ואנשי כל דת יהיו כהתאם לצורתם שהיו נוהגים בה; ושיחמירו על המנגנות והמנגנים לפי שהם משחיתים את האנשים ולמונעם ממעשי השעשועים שלהם ולפי

שהם מרפים את ידיהם [של המאמינים] מלהזכיר את שם האל וממה שיש בו כדי להועיל להם וכמה שהשפיע האל טובו עליהם.⁴ יש לדון את אשר [...] עמו ותקיים בכך את הצדק האלהי. אבל ראש המאמינים לא [...] האל עליו בזה [...] העוזרים הנאמנות והכוונה השלמה ואתה אחראי לעזור לו [לראש המאמינים] במה שנוגע לטובת העם ולהעמדתם על רצון האל ישתבח וחותם הנביאים, כראוי להם. ואתה מן הטובים שבמושלי ראש המאמינים בסיוע למצוות האל והציות כלפיו ומה שתכליתו הוא טובת העם [...] בדומה למה שמצופה ממך בציותך ובעצתך [...] במה שמחייב אותך כלפי האל וכלפיו [ראש המאמינים]. ונהג כלפי אנשי השעשועים המצויים עמך בהכבדה ובגערה ובנזיפה ובחיובם [...] המוטל עליהם מן האל ולהשכילם ולהעמידם בדרך הישר וללמדם את המחויב (עליך) [עליהם] כלפי האל וכלפי ראש המאמינים, יחנך האל בדבר זה בעיניו. ואסור על אנשי הדתות המנוגדות לאסלאם המצויים עמך להידמות למוסלמים בלבושיהם ונהג כלפיהם בזה בחומרה רבה, באופן שכל עדה תלבש את מלבושיה ותעטה את מעטיה. על אנשי האש' לחגור חגורות ולגזוז את כלוריותיהם ואין להם לרכוב על אוכפים הדומים לשל המוסלמים ועל האמגושים לחבוש מצנפות וללבוש את מלבושיהם.

עליך להפליג בזאת ולשקוד על כך ולתת דעתך על זה ולהחמיר עם מי ששב לדבר שראש המאמינים אסר עליו ולהענישו, כדי שראש המאמינים ידע על יעילותך ונאמנותך והוצאתך לפועל את מה שהוא מצווה עליך. אוי לך אם יודע לראש המאמינים על אפליה לטובה או על צביעות או על מתן היתר למישהו באיזה שהוא דבר הנאסר עליו. נהג בזה כמיטב דעתו וציפייתו [של ראש המאמינים] באשר ליעילותך וחריצותך, אם ירצה האל.

- 1 על מעמד היהודים בראשית ימיה של הכ'ליפות העבאסית ראה: מץ, עמ' 32-59; שטראוס, אהל אלד'מה.
- 2 המקור: אכרע אלח'ראלי, עמ' 215-217. המסמך נמצא בכתב ידו של אבו ג'עפר מחמד בן אבראהים בן עבדאללה בן עבד אלצמד אלכחרי.
- 3 דהיינו מצאצאי הפרסים שהתאסלמו עם בוא האסלאם לתימן. שמו המלא של הקאצ'י: השאם בן יוסף בן השאם בן נעמאן בן פירווייה.
- 4 בנדפס: ובקאנעם אללה עליהם. התיבה הראשונה בוודאי משובשת, ונראה שיש לקרואה ובמא נעם, ועל פי תיקון זה תרגמתי כאן.
- 5 החסרון כאן, וכן להלן, הוא בנדפס, בשל לקיון כתב היד.
- 6 בנדפס: אהל אלסעלאניה, והעיר שם המהדיר (בתרגום): זה בעייתי בשל רטיבות [כתב היד]. נראה שיש לקרוא אלשעלאניה, כלומר עובדי האש מבני פרס, וכן תרגמתי.

[מות פקיה מוסלמי מצאצאי בני קוריט'ה]¹

מות הפקיה [אבו אלחסן עלי בן זיאר אלכנאני] אלזיאדי הנזכר היה בשנת 2235 לאחר שעבר את שנת השמונים. הוא מתייחס לשבט אלאקרטי'ון הגרים שס' והם מבני קריט'ה השבט הידוע מבני ישראל,⁴ ירחמהו האל יתעלה, אמן.

1 המקור: שרגי, עמ' 217.

2 להג'רה, תחילתה 26 יולי 849.

3 באיזור לחג' בדרום תימן.

4 כידוע, השמיד מוחמד את כל הגברים בני שבט קריט'ה, ואלו את הנשים והילדים מכר כשכריי חרב, שחלקם נפרו על ידי יהודי ערב. ראה: הירשברג, עמ' 146. נראה אפוא שאלו הנזכרים כאן הם צאצאי אותם שכריים.

המאה התשיעית

[אבו אלחסן עלי בן אחמד בן קידאר אלקריטי'¹]

מתייחס לשבט הנקראים אלקריטי'ון המתייחסים לבני קריט'ה השבט הידוע מבני ישראל, במקום הנמצא במרחק יוס' מן העיר עדן. הנזכר היה שיך' רם מעלה, מפורסם בצדיקותו והיו לו מעשי נפלאות גלויים [...] קברו בעיר עדן ידוע ומשמש מקום עלייה לרגל וקבלת ברכה ומילוי הצרכים. תושבי עדן מעריצים אותו ומכבדים את קברו ומספרים על מעשי נפלאותיו, ירחמהו האל יתעלה.³

1 המקור: שרגי, עמ' 230-231. המחבר אינו מציין את זמן חייו.

2 הליכה ברגל או רכיבה על חמור.

3 על אישים נוספים שכינים היה אלקריטי' והתגוררו באיזור לחג' ועדן, ראה: ג'עדי, עמ' 225.

פרק שלישי: ראשית התקופה הזיידית

לאחר תקופת אנדרלמוסיה שנמשכה כמעט במשך כל תקופת השלטון העבאסי בתימן, כאשר השליטה הממשית היתה בידי גורמי כוח מקומיים שונים ברחבי הארץ, החלה תקופה של התייצבות מסוימת עם בואו של האמאם הזייד הראשון לתימן, יחיא אלהאדי אלי אלחק (897). אמאם זה הצליח להשתלט על חלקים גדולים בתימן, בעיקר בצפון הארץ, כולל עיר הבירה צנעא. מאז הפכו הזיידים להיות גורם דומיננטי בתימן, אם כי במשך תקופות ארוכות נדחקו אל צפון הארץ שמעולם לא נשמטה השליטה שם מידיהם.

שנת 897

[האמאם אלהאדי כורת חוזה עם בני החסות בתימן]¹
 אחר שב [אלהאדי] לצעדה וערך חוזה לבני החסות הנוצרים בנג'ראן וזולתם על [הקרקעות] שרכשון מן המוסלמים בני אלסביע,² ואשר רכשון בימי הג'אהליה הרי אין להם עליהם דבר.³ הוא קבע להם לשלם ג'זיה בנג'ראן, בצעדה ובכל אשר כבש אותו, עליו השלום.

- 1 המקור: גאיה' אלאמאני, עמ' 168.
- 2 קבוצה שבטית בתימן.
- 3 כלומר, על הקרקעות שרכשו בתקופת האסלאם עליהם לשלם מס מיוחד, הוא התשיעית, ואילו על הקרקעות שהיו בידיהם מימי הג'אהליה אינם חייבים לשלם דבר. יצוין, כי מנוסח הסכם הפשרה שערך אלהאדי עם היהודים והנוצרים בנג'ראן עולה, כי שילמו תשיעית על כל הקרקעות. ראה: טובי, אלהאדי.

לפני שנת 910

[האמאם אלהאדי מבטיח ליהודים את חסותו]¹
 [האמאם יחיא אלהאדי אלי אלחק] היה מתעניין מאוד בבני החסות ומשגיח עליהם. היה אומר להם: מי שהזיק לכם הודיעוני מי הוא, ומי שהציץ לחדרי נשיכם או הציק לכם, אתיר דמו כפי שהותר דמו של מי שהפר את ברית שלוח האל (ת).

- 1 המקור: מטאע, עמ' 144.

שנת 897

[זבארה, מלומד מוסלמי בן הזמן החדש, מבקר את אלהאדי על יחסו החיובי ליהודים ולנוצרים]¹

קבע את החוקים החשובים: [...]	כרת ברית עם בני החסות
לא יהא שבע רצון ממך, אלא בכחש: ³	מפר הבריתות וההבטחות ²
ממך היהודים והנוצרים ⁴	וקרא בפרשת הפרה: ולא יהו מרוצים
הכופרים:	
לעולם כידיד נאמן:	ונאמר: אל תנהגו כלפי אויבי ⁵
והשלך יהבך על בעל היכולת העוזר: ⁶	חיה ברחוק מאויבי הדת

- 1 המקור: זבארה, ארג'וזה, עמ' 264, 273.

- 2 מוחמד נביא האסלאם.
- 3 כלומר, נהג כלפיהם בכחש ואל תבוא לטובתם.
- 4 סורת אלבקה (=הפרה), פסוק 120.
- 5 סורת אלממתחנה (=המבחן), פסוק ראשון.
- 6 האל.

ראשית המאה העשירית

[מעמד בני החסות]¹

מבוא: בעולם הכלכלה המוסלמי היה מקובל תפקיד של מחתסב – האחראי על ניהול השוק, המחירים, זכויות הסוחרים וכו'. סמכויות המחתסב והתקנות הנהוגות בשוק היו מתנסחות במסמך מיוחד הנקרא חסבה. מסמכים אלו התפרסמו במקומות ובתקופות שונים, והם משמשים מקור לא אכזב לידיעות על החברה והכלכלה בזמן זה או אחר, ובכלל כך על מעמדם של היהודים, או של בני החסות בכלל, בשוק.² מסמכים מפורטים מאד המסדירים את כלכלת השוק בצנעא ידועים מתקופות יותר מאוחרות בשם קאנון צנעא, והמצוי בהם בנוגע ליהודים יובא להלן. בזה יובאו הסעיפים הנוגעים ליהודים בחסבה של אמאם זייד, אלנאצר, שחי בראשית המאה העשירית בצפון פרס, מדרום לים הכספי, בממלכה הזיידית שנתקיימה בשנים 864-1126. ייחוס החסבה לאמאם זה הוא על פי זיהויו של סרג'נט. אף שהמחבר לא חי בתימן, יש חשיבות רבה לעיון בדבריו על מעמד בני החסות, לפי שהמחבר נמנה עם הכת הזיידית שהשפעתה היתה מרובה בתימן מאז סוף המאה התשיעית ועד שנת 1962. יצוין, כי בהסכם שהושג בין אלהאדי, האמאם הזייד הראשון בתימן, לבין בני החסות בנג'ראן בשנת 897 לא נזכרו כלל חוקי אפליה, ורק האמאם הזייד האמרת'אי שחי במחצית הראשונה במאה ה־10 מעלה זכרם לראשונה בחיבורו ההלכתי.³ לעומת זאת במסמך זה כבר ניתן לאבחן בהגבלות המוטלות על בני החסות במסגרת מדיניות מחמירה כלפי בני החסות יותר מזו של אלהאדי, אף שהדברים רחוקים ביותר ממה שהיה מקובל בכליפות העבאסית. כפי שמציין סרג'נט, נשמר כתב היד של מסמך זה בתימן והגיע אליה לא יאחר לראשית המאה ה־11. נראה אפוא שיש לראות בו אחד המקורות לחידושם של חוקי האפליה בספרות הזיידית המאוחרת.

לא ייכנס יהודי או נוצרי או אמוגושי⁴ למסגדים ואפילו אם היה בהם המושל. ואפילו הנידה לא תיכנס אליהם, ואין לגעור בה [אם נכנסה]. על המחתסב⁵ למנוע בניית חנות ברחוב השוק או להעמיד דוכן או לתפוס עמדה במקום שהוא מגיע אליו ראשונה, בין הוא דמי⁶ בין הוא מוסלמי. ולא יניח להם לקשור את הבהמות בדרך המוסלמים אם יש בקשירתה הפרעה לעוברים ולשבים.

סופר על אמיר אלמומנין עליו השלום⁷ שהוא קיבל מהם מתנה; ויש שסיפר שלא קיבלה. במסורת המספרת שקיבלה נאמר בה מה שנאמר, [ובכלל כך] שהוא שבר את הגביעים בינו לבין חבריו והחשיבה [=את המתנה] כן[חלק] מן הגזירה. על המחטסב לא להניח למוסלמים לבקש מאת המשתפים⁸ להתפלל על ירדת הגשמים.⁹ ואם יבואו אתם יצווה עליהם שלא יתערכו במוסלמים, לפי שהקללה חלה עליהם כמאמר הנביא (ת).

על המחטסב לצוות על בני החסות שלא יפגינו דבר מן השיתוף,¹⁰ ולא את שמות הנביאים עליהם השלום. וילבשו את לבוש האבנטים,¹¹ ואם הם רוכבים על בהמות לא ירכבו עליהם באוכף, אלא ירכבו עליהם ב[אוכף] עץ, ולא יגלו בשווקי המוסלמים צלבים או פסלים. [המחטסב] יצווה על המשתפות ללבוש בגדים שיוכרו בהם על ידי האבנטים. ועליהם שלא להכניס דבר מן היין או מן החזירים ומן הנבלות אל ערי המוסלמים. ומי מהם שהפיק מיץ ענבים ועשאו יין בכיתו, אין למונעו מכך. ומי שיצא מביתו קול מגונה של שירה וכדומה, הרי ייענש על כך. ומי שייצר שיכר ייענש, וכן אם הוא משתכר בבית מוסלם או משתף [אחר], לפי שלא קיבל את החסות אלא בכיתו בלבד. ומי מהם המוציא דיבה – ייענש, והמוסלמי אם הוציא דיבה על אחד מהם, יגונה על כך. ומי שהעידו נגדו מבני החסות כי קילל נביא מנביאי ה' עליהם השלום – ייהרג, לבד אם יתאסלם. ודיניהם כדינינו – הגירושין מותרים להם, ומה שנשלל כדיניהם – נשלל אף כדינינו, למעט זאת שאין להם זכות קדימה על פני אחד מן המוסלמים [בקניית קרקע] מהם וכיוצא בזה, כל עוד אחד המוסלמים מבקש זאת.¹² אסור לאף אדם לעושקם ולא להטיל עליהם אנגריה [ולא ללעוג?] ולא ידחוק אותם למצבים של מצוקה. אסור להם להוסיף דבר על ספריהם ובתי הפולחן שלהם שהוסכם אתם עליהם בגוף החוזה. ולא יחדשו דבר מבתי הפולחן לאחר ההסכם הקיים. ולא יימנע מהם לבנות את מה שנהרס מהם אם היה כלול במה שהוסכם אתם עליו. ואם לקחו ריבית מן המוסלמים, יימנע מהם הדבר וייקנסו עליו. עדות המוסלמים עליהם תתקבל ולא תתקבל עדות אחד מאנשי הכפירה על המוסלמים לא בצוואה ולא בזולתה. עדות אנשי הכפירה תתקבל מבן עדה אחת מהם על בני עדתו, כעדות היהודי על היהודי, ולא תתקבל עדות היהודי על הנוצרי, ולהיפך – עדותם תתקבל על נוצרים כמותם והאמגושי – על האמגושי. ואלה דברי קאסם בן אברהם עליו השלום:¹³ אסור להם לשעבד עבד מוסלמי או שפחה מוסלמית, ומי מעבדיהם או משפחותיהם שיתאסלם הם מצווים למוכרו.

1 המקור: אלנאצר ללחק, עמ' 16, 18, 28-30.

2 ראה למשל ביחס למסמכי חסבה מספרד כימי הביניים: לחם, XV, XII.

3 ראה לעניין זה: טובי, אלהאדי; הנ"ל, התאסלמות. דברי אלם יובאו להלן.

4 בן הדת הפרסית הקדומה (עובדי האש, דת זרתוסטרה).

5 הוא האחראי על הסדרים בשוק שבעיר המוסלמית.

- 6 מכאן שלא נאסר על בן החסות להיות בעל חנות בשוק שבעיר המוסלמית; וכן היה למעשה בעיר צנעא, אף בתקופה שנאסר עליהם לשהות בעיר בלילות, כלומר מאז שובם מגלות מְןֻע בשנת 1681.
- 7 הוא עלי אבן אבי טאלב, בן דודו וחנתנו של מוחמד.
- 8 כינוי קוראני ליהודים ולנוצרים, לפי שהם מאמינים באל אחד אך משתפים באמונתם יסודות פסולים.
- 9 מקובל היה בארצות האסלאם, ובכלל כך גם בתימן, כי בשעות קשות של עצירת גשמים היו המוסלמים פונים אל היהודים שיפנו הם אל האל בשמים ויתפללו על ירידת הגשמים, לפי שתפילתם נשמעת על ידו.
- 10 הכוונה בעיקר לנוצרים, שהיו רגילים לשאת את צלביהם ותשמישי פולחנם האחרים בתהלוכות בשוק. הגבלה זו של הפולחן הדתי, וכן רבות מן ההגבלות הנוכחות להלן, אין מקורן במסורת הזיידית אלא בחוקי האפליה (גיאר) שהטילו הכליפים האומיים והעבאסים על בני החסות הנוצרים והיהודים. ראה לעניין זה: שטראוס, אהל אלד'מה.
- 11 בני החסות הוכרו לעדותיהם על פי הצבעים השונים של אבנטיהם שהיו מחויבים להקיף בהם גרופ.
- 12 השווה דברי קרח, סערת תימן, עמ' ז, בעניין 'פרשת "בן המצר" שלפי הדת החנפי יש ליהודי בעל המצר הזכות לסלק הלוקח ואפילו יהיה מסלם, מה שכנגד זה במשפט הזידי שאין ליהודי בעל המצר לסלק הלוקח אפילו יהיה יהודי'. והשווה: סרג'נט, עיונים, VII, עמ' 30, הערה 1.
- 13 ראשון חכמי הכת הזיידית והחשוב שבהם מבחינה הגותית. מת בשנת 1/860.

שנת 991 (אפריל/מאי)

[מניין בתי היהודים בעיר צנעא]¹

נמסר לי כי צנעא נמנתה בימי אבי ג'עפר אחמד בן ק'ס [בן] אלצ'חאך, וזאת ב[חודש] צפר בשנת 381 [להג'רה], והיו בה אלף וארבעים בתים, מהם שלושים ותמישה בתים ליהודים.²

- 1 המקור: ראזי, עמ' 163.
- 2 ידיעה זו הובאה לראשונה על ידי סרג'נט, ליוקוק, עמ' 391-392, ועל פיו: טובי, עיונים, עמ' 78. למניין בתי היהודים בעיר צנעא וחלקם בעיר כולה ראה עדות שני ישועים ספרדים שביקרו בתימן ונשארו בצנעא עד שנת 1595, כי אוכלוסייתה של צנעא ירדה פלאים במשך תקופת השלטון התורכי עד כדי 2500 בתים, מהם 500 בתי יהודים. ראה: סרג'נט, עיונים, XIII, עמ' 203.

שנת 1000

[האמאם אלמנצור אלקאסם בן עלי מקשה אכפו על הנוצרים לעומת היהודים]¹
אחר כך האמאם [אלמנצור אלקאסם בן עלי]² ציווה על מושליו שיטילו על הסוחרים והנוצרים והחקלאים מס – כל אחד לפי רכושו – כדי שיעזרו בו לאספקת צבאו. באו אליו זקני הנוצרים, ובראשם אבן אבי אלג'הם, ואמרו: הוי, מלכנו,

אנחנו נתיניך בחסות סבך, וכבר שילמנו את הג'זיה לפקידך, ולא הטלת עלינו דבר זולתה. האמאם אמר להם: הג'זיה אינה תנאי [מספיק] ביחס אליכם, אבל נהגנו כלפיכם כנוהג עם היהודים הדומים לכם, עד אשר נעיין בדבר לאחר מכן, ואחר כך אודיעכם מה שצריך; ואם קיימתם את מה שהותנה על אבותיכם, אקיים [את מה שהובטח] לכם. ואמר הנוצרי: מהו זה, הוי, האמאם? האמאם אמר לו: הנביא (ת) ערך הסכם פשרה עם אבותיכם, להניחם בדתם ובאמונתם במקומם, תמורת תשלום ארבע מאות אוקיות זהב וארבע מאות חליפות בגדים ברקמת תימן, ובחרו עתה אם לשלם זאת ואני אניח לכם במצב שהניחו בכם הנביא (ת), או שתתאסלמו; ואיני דורש מכם אלא מה שאני דורש מן המוסלמים. אמרו: הוי, מלכנו, זה כאשר היו אבותינו בעלי הנחל או רוכבי, ואנחנו עתה גרים חלשים, וכבר ערך קרובך אלהאדי הסכם פשרה, וקבל אותו אפוא ממנו. אמר להם האמאם: אלהאדי לא הניח לכם אלא מה שסיפרו לי עוזריו אחריו, והיום כבר אימץ האל את דתו [האסלאם] בעוזרים יותר חזקים ואמיצים, ואתם תדאגו לעצמכם. זקנים מבני חאת' ניגשו אל האמאם וביקשו מן האמאם שיטיל עליהם את [האחריות] לגביית הג'זיה והאספקה, אם יבקשו המוסלמים אספקה חוץ מן הזכאה שהם משלמים. [האמאם] אישר להם [זאת]. מחבר תולדות חייו אמר: שאלנו את האמאם עליו השלום, מדוע שוחררו הנוצרים מן התנאי של שלוח האל (ת), והשיב: משום שאני מבין ויודע יותר מכם [בפרט] זה שבתולדות החיים [של הנביא].

1 המקור: מטאע, עמ' 193-194.

2 נודע בכינויו אלעיאני. שלט בשנים 999-1003. ראה עליו: ואסעי, עמ' 35.

3 נראה שהמכוון להסכם הפשרה שהושג בשנת 897 בין האמאם הזייד הראשון, יחיא אלהאדי אלי אלחק, לבין היהודים והנוצרים בנג'ראן ובמקומות אחרים. ראה: טובי, אלהאדי.

המאה הי"א

[העיר ד'ו ג'בלה קרויה על שם היהודי ג'בלה]!

ייסוד ד'ו ג'בלה

ד'ו ג'בלה היא במחוז ג'עפר. ג'בלה היה איש יהודי שהיה מוכר כלי חרס במקום שנבנתה בו דאר אלעז ועל שמו נקראה העיר. הראשון שהתווה את גבולות ד'ו ג'בלה היה עבד אללה בן מחמד אלצלחי הנהרג על ידי סעיד אלאחנל בן נגיאח [...]. והיא עיר בין שני נהרות זורמים בקיץ ובחורף. התווה את גבולותיה עבד אללה בן מחמד בשנת ארבע מאות וחמישים ושמונה.² בה שכנה האצילה המלכה הגבירה בת אחמד בן ג'עפר בן מוסא אלצלחי.³

1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 168-169. העניין נזכר בפירוט גם על ידי זבארה, נשר, עמ' 204.

- 2 תחילתה: 3 דצמבר 1058. השרשלת הצליחית שלטה במרכז תימן ובדרומה בשנים 1045-1138, ודחקה את הזיידים לצפון הארץ. בשנת 1087 העבירו הצליחים את בירתם לד' ג'בלה, ואף היהודים עשאוה למקום מושבם המרכזי בתימן באותם ימים. ראה: גריטיין, עמ' 25, 55.
- 3 היא המלכה אַרְנָא בת אחמד אלצליחי, שלטה בשנים 1099-1138. ראה עליה: חבשי, הנשים, עמ' 11.

שנת 1153

[האמאם אחמד בן סלימאן מצווה לשרוף את בית הכנסת בצעדה]⁽¹⁾
 אל [האמאם אלמַתְנַפֵּל עלי אללה אחמד בן סלימאן]² בא בנו אלמַטְהַר בן אחמד ועמו קבוצת נכבדים, והם סיפרו לו על מעשי הוללות שאירעו בצעדה ששתו יין וביקשוהו שיעלה עליה כדי לסלק את המעשים המגונים. האמאם לא ראה אפשרות להימנע מללכת אל העיר מייד, וכאשר נכנס אליה ציווה להביא לפניו את מי שהתברר כי הוא שתה ולהענישו. הם הובאו לפניו והוא ציווה להלקותם³ ודיבר אתם קשות וציווה להרוס בית כנסת שהיה שם ליהודים.⁴

- 1 מטאע, עמ' 331-332; ובקיצור גם בגאיה' אלמאאני, עמ' 307-308.
- 2 שלט בחי'דאן בשנים 1138-1171. ראה עליו: ואסעי, עמ' 29.
- 3 במקום אחר בחיבורו (עמ' 310), מספר המחבר על מעשה אחר של שתיית יין על ידי מוסלמים בשנת 1140, שאירע בג'כ'ב הסמוכה לצעדה, ועל העונש הכבד שהטיל עליהם האמאם: 'נודע לו שמישהו שתה יין והוא פחד מן העונש. הוא ביקש את החסות של רביעה (שכט? משפחה?) והם אספו אותו אל תחת חסותם ובאו אל האמאם כדי לבקש רחמים על השותה. אמר להם האמאם: הדין עם האל, ואין מנוס מן העונש. הוא זימן אליו את האיש וציווה להלקותו שמונים [מלקות], כדין השתייה'. יש להניח, שגם במקרה זה קיבלו המוסלמים את היין מן היהודים, אף שלא נזכר הדבר במקור ולא נאמר דבר על העונשם.
- 4 בוודאי בטענה שנכנה לא כדין לאחר הופעת האסלאם. על הריסת בית הכנסת בצעדה על ידי האמאם הזייד הראשון, יחיא אלהאדי אלי אלחק, ראה: טובי, הלכה, עמ' 112-113.

השנים 1152-1172

[חלפון בן שמריה – פקיד הסוחרים בעדן]¹

סיפור המעשרות

והמסים והתקנות² שנתחדשו מימי שלטון בני זַרְעָה.³ נאמר כי הראשון שחידשם היה פלוני היהודי, ונאמר ששמו כ'לף היהודי הנהאונדי.⁴

- 1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 140. דברים אלו הביאם גריטיין, עמ' 38, 78, על פי מובאה של בא מכ'רמה מאבן אלמג'אור.
- 2 כידוע, שימשה עדן הנמל החשוב ביותר בסחר הבינלאומי מאזן הים התיכון להודו, ובה עברו כמעט כל הסחורות, ועל כן היה צריך לקבוע בה את שערי המכסים לסוגי הסחורות השונים.

- 3 זו השושלת ששלטה בעדן החל בשנת 1075, בשם שושלת הצליחים ששלטו בתימן גופא, עד כיבוש הארץ על ידי האיובים בשנת 1172.
- 4 הוא חלפון בן שמריה. יהודי צפון אפריקה, פרס ותימן נטלו חלק חשוב ביותר בסחר להודו, ועל כן אין להיפלא שיהודים נחמנו מטעם השלטון לשמש בתפקיד ה'נאכידה', ובעברית 'פקיד הסוחרים', כלומר האחראי על סדרי המסחר וקביעת המחירים. ראה: גויטיין, עמ' 55-69.

סוף המאה הי"ב

[בורות המים בעדן של דוד בן שמריה נגיד יהודי תימן]¹

סיפור הבורות המתוקים²

בתוך עדן בור חלקם הסולטאני, ובור עלי בן אבי אלכרכאת אבן אלכאתב – עתיק, ובור אחמד בן אלמסיב, ובור אבן אבי אלגאראת – עתיק אצל שער עדן, ובור אלמקדם – עתיק, ושלוש בורות של דוד בן מצ'מון היהודי,³ ושלוש בורות לשייך' עמר בן אלחסיין, ובור של עלי בן אלחסיין אלזורק, ובור ג'עפר – עתיק ואורכו ארבעים אמה, ובור זעפראן – נקנו בזמנו ונמסרו לחזקת המוסלמים.

- 1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 131. וכבר הוכחו הדברים על ידי גויטיין, עמ' 82, על פי מובאה של בא מכ'רמה מאבן אלמג'אור.
- 2 עדן צחיחה כמעט לחלוטין מבחינת המשקעים, ועל כן ראו שליטיה ומנהיגיה בכל הדורות חשיבות רבה בכריית בורות כדי לשמר בהם את המים המתוקים היקרים. מהלל העדני, עמ' 14, מספר על בריכות מים עתיקות בהרים, שהן יצירות הטבע ולא מעשה ידי אדם. על פי המסורת העדנית המקומית, בריכות אלו הן מרחצאות מלכת שבא, אבל כפי שהוכיחו הארכיאולוגים אינן אלא מאגרי מים קדומים. ראה: טובי, עדן, עמ' 49. יצוין, כי עדן יושבת על לוע של הר געש כבוי.
- 3 הוא דוד בן שמריה, ממשפחת הנגידים של יהודי תימן שישבה בעדן. ראה עלי גויטיין, שם. למדנו אפוא על מעורבותם הרבה של הנגידים היהודים באותם ימים בחיי הכלכלה הכלליים. וראה במובא לעיל על כילף אלנהואנדי.

המאה הי"ג

[היהודים שליש האוכלוסייה בנג'ראן]¹

תושביה נחלקים לשלוש דתות: שליש יהודים, שליש נוצרים ושליש מוסלמים.²

- 1 אבן אלמג'אור, עמ' 209. ציין לזאת גם: סרג'נט, עיונים, II, עמ' 575, הערה 7.
- 2 האוכלוסייה היהודית והנוצרית בנג'ראן היתה חשובה מאוד מבחינה כלכלית. ראה: טובי, אלהאדי. דברי הכותב על נוצרים בנג'ראן אינם סותרים את המקובל, כי נותרו נוצרים בתימן לפחות עד המאה הי"ג. ראה: הירשברג, עמ' 110-111. על יהודי נג'ראן בדורות האחרונים ראה: טובי, צפון תימן, עמ' כא-כב, ל-לו.

פרק רביעי: מסורות אבן אלמג'אור על יהודי תימן

המאה הי"ג

סיפור נהר השבת¹

אומרים בני החסות, כי הוא בארץ המדבר. שח לי יהודי צורף מעדן ויאמר: נהר השבת בארץ הנקראת ציון. והנכון שהוא בחג'אז, והוא נהר חול שוטף, הזורם מליל שישי עד לצהרי יום השבת, ואין אדם יכול לחצותו מעוצמת מרוצתו באותו יום, והוא שוכך בשאר ימי השבוע.² מעבר לנהר זה יש מאת אלף אלפי יהודים, איש ואשה, והם רבים מספור לא יימנו, והאנשים ערבים,³ כורכים את הקוף באלף בלשונם.⁴ בכלל האנשים בני משה בן עמרם עליו השלום. נאמר שלא הגיעו היהודים הללו לארץ זו ולמחוזות הללו אלא מפשיטת נבוכדנאצר הכבלי בארץ סוריה ובמשכנות מצרים.⁵ והנכון הוא כי מפני שגילה ה' יתעלה ויתגדל את מוחמד (ת) יצאו פליטים מכ'יבר ומאדי אלקרא⁶ וישכנו בארצות הללו.⁷ ועד היום, אם תעה אחד העולים לרגל בדרך למכה והגיע אל האנשים, הרי יש מהם מי שיהרגוהו ואחרים יקבלוהו וישיבוהו במצב הטוב ביותר.⁸

1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 32-33.

2 זו האגדה הידועה, בשינויים מסוימים, על נהר הסמבטיון, המובאת במקורות עבריים רבים מימי הביניים ואילך, כגון במסעות בנימין מטודילה מן המחצית השנייה במאה הי"ב.

3 דוברי ערבית.

4 מבטאים את הקוף כאלף, כמנהג ערביי סוריה ויהודיה.

5 אבן אלמג'אור חוזר על דברים אלו בעמ' 188: 'וכאשר פשט נבוכדנאצר על בני ישראל בסוריה שכנו היהודים בנהר השבת בואכה אל גב החג'אזה'.

6 יישובים יהודיים חשובים בצפון מערב חצי האי ערב, שהתקיימו לפחות עד המאה הי"א.

7 צפון תימן.

8 על סיפורים דומים בעניין גבורתם של בני שבט דן האגדיים ראה רצהבי, דן.

[המילה בקרב היהודים]¹

ממה שסיפרו האמאם אבו עבד אללה מחמד בן עמר בן מחסן אלראזי ב'כתאב מערפה' אלראדיאן,² שאלה הלכתית: אמר שיש ליהודים יום שאם עשה בו אדם מלאכה יוֹתֵר דמו ואם לא יעשה בו את המלאכה יותר דמו. אמרנו: ומה הוא? אמר: אם נולד ליהודי תינוק, הרי ביום השביעי ייטהר התינוק, כלומר יימול, ואם יחול היום השביעי לתינוק בשבת ונימול התינוק הותר דמו לפי שחילל שבתו. ואם לא יימול תותר שפיכת דם אביו על שהפר אביו את המשפט. זה משפטם, לפי שהוא הורה על זניחת המצוות.³

1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 33.

- 2 לא ידעתי לזהותו.
- 3 אין כל אמת בדבריו הכותב, לפי שברית מילה דוחה שבת; ועוד, שהמילה נעשית ביום השמיני ולא ביום השביעי.

סיפור חודשי היהודים¹

ירחיים והילוכם אמצעי: תשרי ומרחשון וכסליו וטבית ושפט ואד'אר וניסן ואיר וסיון ותמוז ואוב ואילול. בהתאם לחודשים אלו נוהגים כל יהודי האיזור המיושב. מהו הפסח? בחגי היהודים יצאו בו בני ישראל ממצרים כפליטים לאחר שנצילו מן השעבוד והקריבו קרבנות כפי שנגלה להם. הם שבעה ימים הנקראים 'אלפטיר' [=מצות], שנאסר עליהם לאכול בשר ולא להחזיקו בדרך,² וכיום האחרון שבהם טבע פרעה בים סוף והוא אלקלום.³ יום זה נודע ב'אלכס'⁴ מהי עצרת? הוא שישו בסיון הנקרא 'עשר'⁵ נגזר מן ההתקבצות, והוא חג מן החגים של הבשלת הפירות. מהו הכיפור? הוא היום העשירי מן תשרי ואפשר הוא הנקרא 'עאשורא', אבל כיפור הוא מכפרת העוונות ויום זה בלבד הוא שהיהודים חייבים לצום בו⁶ ונתחייבו כמיתה מי שלא יצום בו. ומשך הצום עשרים וחמש שעות שתחילתן קודם שקיעת החמה ביום התשיעי וסופן בחלוף שעה לאחר שקיעתה ביום העשירי. אסור שיחול הכיפור ביום ראשון ולא ביום שלישי או ביום שישי.⁷ מהו המטילה? היא בלשונם 'מצלא'⁸ והיא שבעה ימים שראשיתם בחמישה [עשר] לתשרי וכולם חגים שהם יושבים בהם מתחת לסוכות ענפים ועצי צפצפה וענבים וזיתים. וכבר נצטוו לשכון בהן, זכר לכך שה' סוכך עליהם בארץ המדבר. מהו הערכה? פירושו [מין] עצי הצפצפה והוא סוף חג הסוכות,⁹ כוונתי בזה היום העשרים ואחד מתשרי ואף הוא להם חג. מהו ה'תברין'? הוא חג נגזר מ'ברכה' והוא יומיים לאחר ערכה.¹⁰ מהי החנוכה? הוא חג ששמו נגזר מן הניקיון¹¹ והוא שמונת ימים שתחילתם בעשרים וחמישה בכסליו, שהן מדליקים בהם על פתחי משכנותיהם כלילה הראשון נר אחד ובשני שניים עד תום שמונת הימים - שמונה נרות. וזאת להם זכר מן הצעיר שבשמונת אחים שהרגום כשגברו עליהם, היה מבתק את בתולותיהם והקיף את בית המקדש על פרדתו.¹² מהו ה'בורי'?¹³ הוא שם נגזר מגורל והגדת העתידות והוא העשרים וארבעה באד'אר,¹⁴ שלאחריו ניסן, והוא ידוע גם כחג המגילה או המגלא,¹⁵ וסיבתו שהימן [המין] שר אחשוירש, כלומר אברויו בן אנושוראן,¹⁶ היה מרמה אותם בימים שהיו בכבל¹⁷ וחרש עליהם מזימה וביקש רשות לתלותם ונהפך הדבר לרעתו באותו יום ונתלה. על כן הם עושים דמויות תלויות והם שורפים אותן ושמחים בכך. וליהודים בחודשיהם צום ותפילות מיוחדות וסיבתם מקרים שקרו וקידשום וחיבו הימנעות מן האוכל.¹⁸

וכן אם פירשה האשה בקרבם נידה הן משכנים אותה לכדה ומייחדים לה כלים למאכלה ולמשתיה ולא יתקרב אליה איש עד אשר תצא מווסתה, כלומר נידתה.¹⁹ וכאשר תצא ממנה היא משכימה בבוקר אל בית המרחץ, מתרחצת ומסתרקת ובאה

לאחר מכן לבית בור הנקרא 'טומי'.²⁰ אמר אבן אלמג'אור: יש להם כבדאד בור הנקרא בור 'טומי' במקום חורבה בינות למעקה והוא בור שיש בו מדרגות. כאמצע הבור מוצב קרש על מעקה הבור ועל הקורה קשורה שרשרת ארוכה עד הגיעו לסוף השרשרת ומשם לקרקעית המים. האשה פושטת את הבגדים שעליה, אוחזת בשרשרת ואינה חדלה לטבול במים, כלומר לשקוע ולצאת, עד שתאמר לה אשה ממעלה הבור: התנקית, כלומר נטהרת. כאשר האשה שומעת זאת היא יודעת כי טהרה מטומאת הנידה. אז היא לובשת כל בגדיה וכל היהודיות יוצאות לקראתה בעת שנטהרה האשה. כמשלים נאמר: בקש דעתם של המוסלמים, לין בבית הנוצרים ואכול ארוחת ערב בבית היהודים. ונאמר: למוסלם – מבושיו, לנוצרי – ממונו, לאמגושי – בגדיו ההדורים, וליהודי – בטנו.

- 1 המקור: אבן אלמג'אור, עמ' 34-35. מחבר זה מרבה להביא ידיעות ושמועות על בני הדתות שמחוץ לאסלאם, בדומה למה שעשו מחברים מוסלמים בארצות ובתקופות אחרות. וכן נמצא בכתב יד תימני מוסלמי מאוסף האמברוזיאנה במילנו תיאור מנהגי היהודים (עומד לראות אור במאמר משותף של עופר לבנה ושלי). יצוין, כי בדרך כלל הידיעות שמביאים חכמי האסלאם על מנהגי היהודים משובשות ביותר.
- 2 כוונתו לכן שבפסח מצרים נאסר להוציא מן הבשר מחוץ לבית.
- 3 זה שמו הערבי של ים סוף, על שם עיירה שבחופיו, וכן מכנה אותו רב סעדיה גאון דרך קבע.
- 4 לא ידעתי מהו.
- 5 בלבל הכותב בין השורש 'עשר' לבין השורש 'עצר', בשל דמיון ההגייה.
- 6 בתחילת דרכו ציווה מוחמד על מאמיניו לצום ביום העשירי לחודש במקביל לצום הכיפורים, ולאחר זמן שינה את הדבר לחודש רמז'אן כולו. השיעים מקדשים את היום העשירי לחודש מַהְסַם ('עאשורא') כיום אבל על מות חסן וחסיין בני עלי.
- 7 קלע הכותב אל האמת, ולפי הסימן 'לא אד"ו ראש'.
- 8 נראה שכוונתו למלה עברית, מלשון צל, דהיינו סוכה, והיא המקבילה האטימולוגית לשמו הערבי של חג הסוכות – עיד אלמט'לה.
- 9 כוונתו ליום הושענא רבה, שיהודי תימן נוהגים לכנותו 'יום ערבה', על פי מקורות מתקופת חז"ל. אלא שהכותב עירב את עניין ניסוך המים על המזבח בחג הסוכות עם לקיחת ערבה חדשה ביום האחרון של החג.
- 10 כוונתו ליום שמחת תורה, שבחוצה לארץ הוא חל ביום טוב שני של שמיני עצרת, דהיינו יומיים לאחר יום ערבה ומשלימים בו את קריאת התורה בפרשת 'וזאת הברכה'.
- 11 כוונתו לכך שהחשמונאים טיהרו את המקדש לאחר שגברו על היוונים.
- 12 נראה שיש בדבריו הדי למעשה חנה ושבעת בניה, אך איני יודע להלום את הדברים.
- 13 פורים, וכתוב זה בהשמטת המם בסוף התיבה ובחילוף הפא לבית לפי שבא"ב הערכי אין מצויה האות פא.
- 14 נשתבש הכותב או המעתיק בין יום ארבעה עשר באדר, שהוא יום פורים, ליום ארבעה ועשרים.
- 15 מג'לה (majallah) במבטא הערבי או מגלא (maghillah) במבטא היהודי, והכוונה, כמובן, למגילת אסתר.
- 16 זיהה הכותב את הדמויות המקראיות עם דמויות ידיעות מן ההיסטוריה של ערב הקדומה: אנושרואן היה מלך פרס ששלח צבא ובראשו מפקד בשם והריו לכבוש את תימן. והריו מת בתימן בשנת 606.
- 17 בכל לאו דווקא, אלא כל מדינות פרס ומדי.

- 18 כוונתו לחמשת ימות הצום במחזור השנה: צום גדליה, עשירי בטבת, תענית אסתר, י"ז בתמוז וחשעה באב.
- 19 בוודאי לא היה זה מנהגם של יהודי תימן בזמנו, אך אפשר שבאו לו הדברים ממה שנמסר במקורות הערביים הקדומים על יהודי צפון ערב. ראה: קיסטר, עמ' 241-242.
- 20 היא המלה העברית 'טמא' (tome) במבטא יהודי תימן.

פרק חמישי: תקופת שושלת בני רסול

שושלת זו שלטה במרכז תימן, בדרומה ובמערבה בין השנים 1229-1454 ובירתה זְכִיד שבמערב הארץ. קשריה היו הדוקים עם הממלכה הממלוכית במצרים ושליטיה רוב אזוריה נמנו עם האסכולה השאפעת הסונית. על פי התעודות השונות עולה כי מעמדם של היהודים בממלכה זו היה נוח למדי, אם כי נהגו בה חוקי האפליה מבית מדרשם של הסונים, שעדיין לא נתקבלו באותם ימים בממלכה הזיידית. מבחינה רוחנית היתה זו תקופת השיא של יהודי תימן – פעילות אינטלקטואלית ויצירה ספרותית אינטנסיביות בדמות חיבורים רבים בתחומי פרשנות המקרא והפילוסופיה, בדרך כלל בהשפעה עצומה של הרמב"ם וחיבוריו.

המחצית הראשונה במאה הי"ג

[פקיה מוסלמי מונע מיחודים להתגורר בכפר אלמכ'אדר]¹
אירע שיהודי אחד רצה להתגורר בכפר הנוכרי² וביקש את חסותם של כמה מן השיכיים מבני נאג'י, שהיו השיכיים של הכפר באותה עת. אף אחד מן היהודים לא נהג להתגורר בו [בכפר]. כאשר נודע על כך לפקיה [אבו יוסף] יעקוב [בן יוסף בן סחארה אל־סֶהִלִי] ציערו הדבר ולבו דאב מאוד. כשהגיע יום השישי, בהתאסף האנשים לתפילה, קם הפקיה ואמר: הוי, השיכיים, נודע לי כי בכוונתכם לשכן עמכם בכפר את היהודים. אחד מהם, והוא אשר העניק את החסות ליהודי, ענהו: נשכן בו את מי שנרצה. הפקיה אמר: אין לי עניין בכפר שבו מצויים מי שזעם אלהים עליהם. לאחר מכן החל לצאת מן המסגד, וכאשר היה קרוב אל הפתח, נפלה מגורה מן המגורות בקרבת השיך³ שהעניק חסות ליהודים ונשברה, ועל האנשים השתררה רוח נכאים. אז פנו השיכיים אל הפקיה והתחננו אליו וביקשו ממנו לסלוח [למי שהעז] לדבר. הם התחייבו בפניו שלא להניח לאף יהודי להתגורר בקרבם. הפקיה חזר אפוא והתפלל עם האנשים והשיכיים קיימו את הבטחתם לו.

1 המקור: שרגי, עמ' 366-367.
2 הוא הכפר אלמכ'אדר הנמצא כעשרים ק"מ צפונית לעיר אב. ראה עליו: מקחפי, עמ' 269.
3 דורות האחרונים היתה בו קהילה יהודית.

[הרופא היהודי של הסולטאן הרסולי הראשון מתבקש לקיים את חוקי הגיאר]¹ מסופר ש[הפקיה אלצאלח אבו עבד אללה מחמד אלמארבי] התפלל תפילת יום השישי בד' ג'בלה וכאשר יצא מן המסגד אל ביתו – והוא היה גר בד' מחדאן, מקום השייך לווקף של המסגד הנזכר – וכאשר היה הולך בדרכו, מצאהו איש רוכב על פרדה נאה ועמו כמה נערים; הוא חשבו לוויזיר או לקאצי' או לאחד מגדולי סריסי המלכות. ובאותו יום היה הסולטאן נור אלדין² בארמון עומאן. הפקיה שאל על בעל הפרדה כאשר בא לקראתו, ונאמר לו: זה רופא יהודי העובד בשירות הסולטאן במשרה זו. הוא התנפל עליו, משכו מן הפרדה שהיה עליה והשליכו ארצה, חלץ את נעלו והיכהו בה מכה רבה. והחל לומר: הוי, אויב האל ואויב שלוחו, כבר יצאת מגדרך והפרת את המתחייב מן ההלכה, וצריך אפוא להשפילך. לאחר מכן הניחו וכבר ביצע בו את רוב זממו. היהודי קם ושב אל שער הסולטאן, מבקש שיצילוהו והפך את מצנפתו.³ הוא נשאל: מי בעל דבכך? ואמר: הפקיה מחמד אלמארבי. מלכנו הסולטאן נור אלדין, ירחם האל עליו, שלח שליח [אל הפקיה] לחקרו על המעשה. כאשר הגיע השליח, אמר לו הפקיה: דרוש בשלום הסולטאן ואמור לו, כי אסור לו להניח ליהודים לרכוב על פרדות מאוכפים ולא יתיר להם לשלוט על המוסלמים, ובעשותם זאת הרי הם מפירים את חסות האסלאם עליהם. שב השליח והשיב לסולטאן על הפקיה וסיבת [מעשהו], וכאשר שמע זאת הסולטאן אמר ליהודי: לך עם השליח אל הפקיה, על מנת שיודיעך מה מחייב אותך מצד ההלכה ותקיימהו. אחר כך אמר לשליח: אמור לפקיה, הסולטאן דורש בשלוםך, וראוי שתודיע ליהודי הזה מה מחויב עליו מצד ההלכה, וכאשר יעבור עליו הרי שהחסות תוסר מעליו. הפקיה אמר לו [ליהודי]: עליך לעשות כך וכך ואסור לך לעשות כך וכך, ואם תעבור על כך תחויב בהשפלה ויותר דמך. היהודי נפטר ממנו, והשליח חזר אל הסולטאן וסיפר לו על העניין. [הסולטאן] אמר אפוא ליהודי: איך לך אם תעבור על מה שציווה עליך הפקיה, כי אז תוצא להורג ולא יועיל לך אף אדם, שהרי זה חוק האל ודין שלוחו (ת). היהודי פנה לביתו והפקיה לא פסק ללמד במסגד הנזכר עד יום מותו בשנת שש מאות שלושים ושמונה,⁴ ירחמהו האל יתעלה.

1 המקור: כ'זרגי', א, עמ' 67. הסיפור מובא, על פי כ'זרגי', גם בשרגי', עמ' 315.

2 הוא אלמנצור, ראשון שושלת בני רסול, ששלט בשנים 1229-1249.

3 במקור: עמאמה.

4 להגירה, תחילתה 23 ביולי 1240.

המחצית השנייה במאה הי"ג

[יהודים רבים מתאסלמים בעקבות טענות על הפרת חוקי השריעה]¹
 בקרבת מקומו של השיך' [אבו עמראן בן עמראן בן אלמבארך אלג'עפי הידוע אבן אלזעב] היתה קבוצה גדולה של יהודים שהפרו את חוקי ההלכה [המוסלמית]. הוא כתב לקבוצה מגדולי החכמים וכיקש מהם להוציא פסק הלכה להילחם בהם, ואמנם הם נתנו לו פסק הלכה כזה. הוא יצא אפוא להילחם בהם והמון אדם רב נענה לו בזה.² בקרב נגדם הוא היה רוכב על חמור פרא והרג מהם אנשים רבים. אנשים רבים מהם התאסלמו ולאחר מותו חזרו מרביתם לדתם הראשונה. מותו היה בשנת 682.³

1 המקור: שרגי', עמ' 345.

2 הצטרפו אליו.

3 להגירה, תחילתה 1 באפריל 1283. חי בקריה' אלחצי [אלחצא].

שנת 1264/5

[מוסלמי שואל את גדול חכמי היהודים בצנעא לסיבת הרעש]¹
 כאשר מת הפקיה [אבו אלכ'טאב עמר בן סעיד בן אבי אלסעוד בן אחמד בן אסעד אלהמדאני המתגורר בדי' עקיב] אירע ביום מותו רעש עצום. אלג'נדי מספר: סיפר לי אדם מהימן שהיה בצנעא, וסיפר כי הקאצי' עמר בן סעיד עבר ליד אדם שהיהודים טוענים כי הוא גדול חכמיהם בתורה. הוא שאלו על סיבת הרעש וזה השיבו: מות חכם מחכמיכם. אמר: ואכן הגיעה השמועה על מות הפקיה עמר באותו יום. זה היה חיזוק לדברי אותו אדם שכיום מותו תודעזע האדמה, כנזכר לעיל.³ מותו, ירחמהו האל, היה בסוף שנת 663.

1 המקור: שרגי', עמ' 235.

2 בעל מסורת ידוע.

3 מסופר שם כי אדם מסוים ראה בחלומו שהאדמה תודעזע ביום מותו של הפקיה.

4 להגירה, תחילתה 24 באוקטובר 1264.

המאה הי"ד (המחצית השנייה)

[הסולטאן הרסולי אלמ'טיפר בונה מדרסה מכספי הג'זיה]¹

[המדרסה המט'פריה]

היתה במעלה מגרבה' תעז וכבר נחרבה בתאריך שאינו ידוע [...] בנאה הסולטאן המלך אלמ'טיפר יוסף בן עמר בן רסול.² הוא העמיד בה מלמד ועוזר ועשרה תלמידים וכן אמאם ומאד'ין ומורה ועשרה יתומים שלמדו בה קוראן, וממונה [...]

אלמט'פר בנאה מכספי הג'זיה של היהודים, אך הקאצי עבאס אבן מנצור בן עבאס אלבר'הי התנגד לו, לפי שמשכורות השופטים היו מן הג'זיה של היהודים. מט'פר רצה לפצותם מכספי הכ'ראג', אך הקאצי עבאס דחה את הפיצוי, התפטר וישב בביתו.

1 המקור: אכוע, עמ' 104-106.

2 שלט בשנים 1249-1295.

[קאצי מוסלמי מתנגד לשימוש בכספי הג'זיה להקמת מדרסה]¹
[הקאצי עבאס בן מנצור בן עבאס אלבר'הי] נתמנה לשופט בתעז לאחר שהסולטאן המלך אלמט'פר פיטר את ראש השופטים מחמד בן יוסף. אחר כך התפטר. הוא עצמו, כשנודע לו כי הסולטאן ציווה לאסוף את הג'זיה מכל מחוזות תימן על מנת לבנות בה את המדרסה המט'פריה שלו ולפצות את השופטים, שהיו מקבלים משכורותיהם מן הג'זיה, מכספי הכ'ראג', ופרש לביתו.

1 המקור: אכוע, עמ' 76.

שנת 1285/6

[הסולטאן הרסולי ממנה קאצי מוסלמי לגובה הג'זיה]¹
ובה² מת הקאצי אבו חפץ עמר בן סעיד בן מוחמד בן עלי אלרביעי. הוא היה פקיה בעל מסורת, שלמד מאחיו בן אביו עלי בן עמר ומזולתו. הוא התמנה על מחוז השיפוט של צנעא כשהורחק ממנה. היה מצחי הלשון שבעם והטוב שבהם מבחינת הגדת החדית' והפירוש³. כשהיה נוכח במושב [חכמים] לא היה שומע לאדם אחר זולתו. מסופר, כי היו שמורים בזכרוננו חמשת אלפים חדיתיים. הסולטאן המלך אלמט'פר⁴ היה מכבדהו ומרוממהו וקבע לו לפרנסה על תפקידו כקאצי את ג'זיית היהודים במחוזו, והתרכתה בימיו התרבות עצומה.⁵

1 המקור: כ'ורג'י, א, עמ' 206-207.

2 בשנת 684 להג'רה, תחילתה 9 במרץ 1285.

3 החדית' – המסורות שבעל פה משם מוחמד; הפירוש – לקוראן.

4 הוא אלמט'פר יוסף בן עמר ששלט בשנים 1249-1295.

5 מצד המסורת האסלאמית, ההכנסות מן הג'זיה שייכות באופן בלעדי למלך ולא לאוצר המדינה. על כן זכותו להקצות אותן לכל אדם או לכל עניין כרצונו. כמוכן, מסירת הגבייה לקאצי המוסלמי כשכר על תפקידו הממשלתי גררה פעילות נמרצת מצידו להגדיל את הכנסותיו ממנה. על מגמת היהודים למנוע ממוסלמי גביית הג'זיה ולהעבירה באופן ישיר אל המושל ראה: טובי, רדאע, עמ' 29.